

Caert Thresoor

De Hottinger-kaarten

De 18de eeuwse
manuscriptkaart
van Overijssel door
Samuël Kupfer

Kartografie of Cartografie?

De Schoolkaart van
Insulinde van R. Schuiling

Inhoud

Herman J. Versfelt

1 De Hottinger-kaarten

Ab Goutbeek

6 De 18de eeuwse manuscriptkaart van Overijssel door Samuël Kupfer

Peter van der Krogt

11 Kartografie of Cartografie?

Lowie Brink

13 De Schoolkaart van Insulinde van R. Schuiling: Een overzicht van de Indische cartografie in 1898 op vijf m²**21 @ la Carte****22 Varia Cartographica****23 Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven****Abbeelding omslag**

Kaart van het Scheldeland door Jacob van Deventer, ca. 1560 (Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België).

Redactie

Dr. Patricia Alkoven, dr. Henk Deys, Capt. Hans Kok
dr. Peter van der Krogt, drs. Sjoerd de Meer, drs. Lida Ruitinga,
ing. Henk Schipper, drs. Martijn Storms.
Correctie summaries: Francis Herbert (Londen)

Internet

<http://www.maphist.nl/ct> (inhoud en samenvattingen vanaf 1982, aanwijzingen voor auteurs, enzovoort).

Secretariaat en Stichting Ondersteuning Caert-Thresoor

H. Schipper, Faculteit Geowetenschappen, Postbus 80.115, 3508 TC Utrecht;
e-mail: redactie-ct@maphist.nl
Stichting Ondersteuning Caert-Thresoor: ABN Amro te Lisse
Rek.nr.: 53.33.43.798
SOC postadres: p/a J.D.A. Kok, Poelwaai 15, 2162 HA Lisse

Abonnementen en administratie:

Abonnementen (alleen per hele jaargang van vier nummers)
€ 23,00; België € 27,00; buitenland € 35,00. Losse nummers € 8,00.
Betaling EU-landen middels bankoverschrijving.
Overige landen d.m.v. Visa of Mastercard
Opgave van abonnementen, adreswijzigingen en bestellingen van losse nummers aan: Caert-Thresoor, Postbus 68, 2400 AB Alphen aan den Rijn,
telefoon 0172-444667, fax 0172-440209, e-mail: info@drukkerij-vis.nl
Postbank 5253901, IBAN: NL02PSTB 0005253901, SWIFT/BIC: PSTBNL21

ISSN 0167-4994

Copyright

Het overnemen of vermenigvuldigen van artikelen is slechts geoorloofd na schriftelijke toestemming van de redactie.

Advertentietarieven

Op aanvraag.

De uitgave van dit nummer is mede mogelijk gemaakt door een subsidie van de Stichting Historische Cartografie van de Nederlanden.

P.J. KIPP

RESTAURATIE-ATELIER

Abstederdijk 309
3582 BL Utrecht
Telefoon (030) 251 6010

Archivering, conservering en restauratie van kaarten en collecties

- Conservering en restauratie van kaarten met behoud van authenticiteit
- Verzorging van grote formaten, inclusief passepartout en lijstwerk
- Vervaardiging van zuurvrije dozen
- Beschrijving en restauratie van tekeningen, kaarten, atlanten, reisverslagen, boeken etc.
- Doen van onderzoek en maken van een inventaris of catalogus van kleine collecties

Restauratie-Atelier Helmond bv

Restauratie en conservering van papier, leer en perkament

- Boeken, in leer en perkament
- Charters en zegels
- Prenten en tekeningen
- Kaarten en affiches
- Massaconservering
- Inbinden van rapporten en tijdschriften

Ondersteuning bij calamiteiten

- Brand- en waterschade
- Schimmelbestrijding
- Uw rechtstreekse partner voor gammastraling

24 uur bereikbaar op: +31 (0)6 - 53 65 00 07
Tijdens kantooruren: +31 (0)492 - 55 39 90

Uw waardevolle documenten gaan bij ons door vakkundige handen.

Panovenweg 40, 5708 HR Helmond (NL)
Tel.: +31 (0)492 - 55 39 90
Fax: +31 (0)492 - 55 24 42

E-mail: info@restauratie-atelierhelmond.nl
internet: www.restauratie-atelierhelmond.nl

De grensprovincies van ons land zijn in het verleden vanwege hun belang voor de landsverdediging veelvuldig door militaire ingenieurs in kaart gebracht. Langs de oostgrens gebeurde dat onder andere tussen 1773 en 1794. Officieren van het corps ingenieurs brachten in die periode delen van Groningen, Drenthe, Overijssel en Gelderland in kaart. De 112 fraai gekleurde handschriftkaarten die zij vervaardigden staan bekend als de Hottinger-atlas. De kaarten zijn zeer gedetailleerd en daardoor van grote waarde voor onze kennis van het historische landschap. In dit artikel zal de ontstaansgeschiedenis van de kaarten worden beschreven.

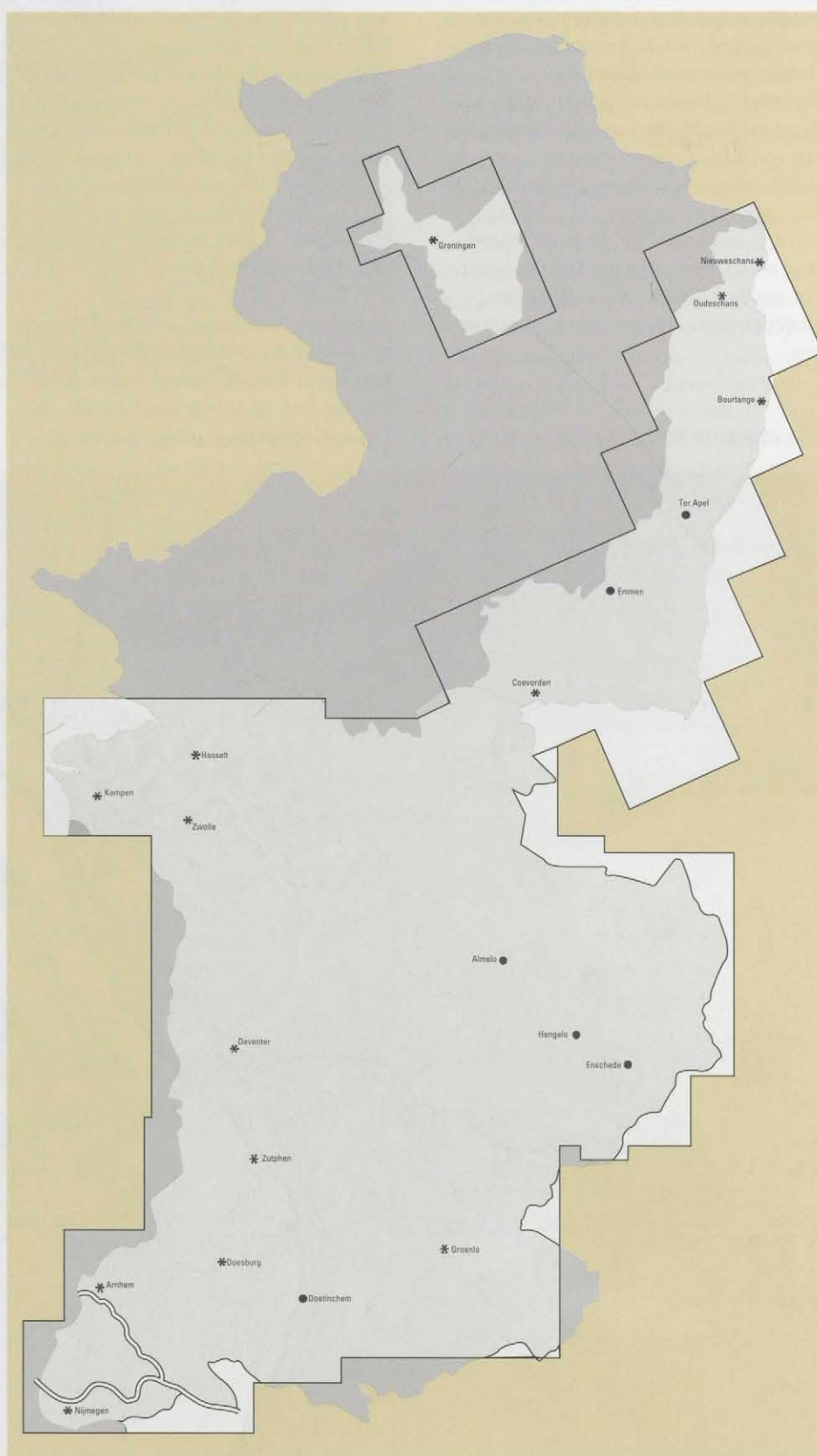
De vervaardiging van de kaarten speelde zich af in een periode van toenemende spanningen in Europa. Uiteindelijk zouden deze uitmonden in een aantal verwoestende oorlogen en de verovering van grote delen van het continent door Napoleon. In het krachtenspel tussen de toenmalige grote staten Frankrijk, Engeland, Pruisen en Oostenrijk, kon de Republiek der Verenigde Nederlanden geen rol van betekenis spelen. Het land was intern verdeeld en het leger en de marine waren na jarenlange verwaarlozing verzwakt. Naarmate de tijd vorderde werd Nederland zelfs steeds meer een speelbal van de grote mogendheden. In een tijdvak van vijftien jaar geraakte ons land met drie daarvan in oorlog, met de vierde kon een strijd ternaauwernood worden afgewend. In 1780 begon de Vierde Engelse Oorlog¹ (1780-1784), in 1787 vielen het Pruisische leger ons land binnen teneinde het stadhouderlijk gezag te herstellen

H.J. Versfelt was tot 1992 werkzaam in het bedrijfsleven (Shell en Nederlandse Aardolie Maatschappij). Na zijn pensionering heeft hij zich o.a. bezig gehouden met historisch onderzoek, voornamelijk op het gebied van de kartografie en krijgsgeschiedenis. Hij is auteur van vier publicaties over atlassen.

Herman J. Versfelt

De Hottinger-kaarten

1. Het lichtgrijze gebied wordt op de kaarten van de Hottinger-atlas afgebeeld.

en in 1795 maakte de inval van de Franse revolutionaire troepen voor een periode van twintig jaar een einde aan onze onafhankelijkheid. Van grote zorg was ook de dreiging van een aanval door Oostenrijk. De Zuidelijke Nederlanden, het huidige België, behoorde tot het Habsburgse rijk. Deze staat maakte aanspraken op delen van het grondgebied van de Republiek, onder andere op de stad Maastricht. Uiteindelijk kwam het niet tot een oorlog met Oostenrijk, maar de dreiging van een aanval vanuit het zuiden of via Duitsland op de oostgrens was een tijdlang groot. Veel redenen dus om aandacht te besteden aan de landsverdediging en daarmee aan het vervaardigen van goede kaarten van de gebieden waar een aanval zou kunnen plaatsvinden.

2. De vestingstad Arnhem en omgeving, ± 1783.

IJssel, Rijn en Waal

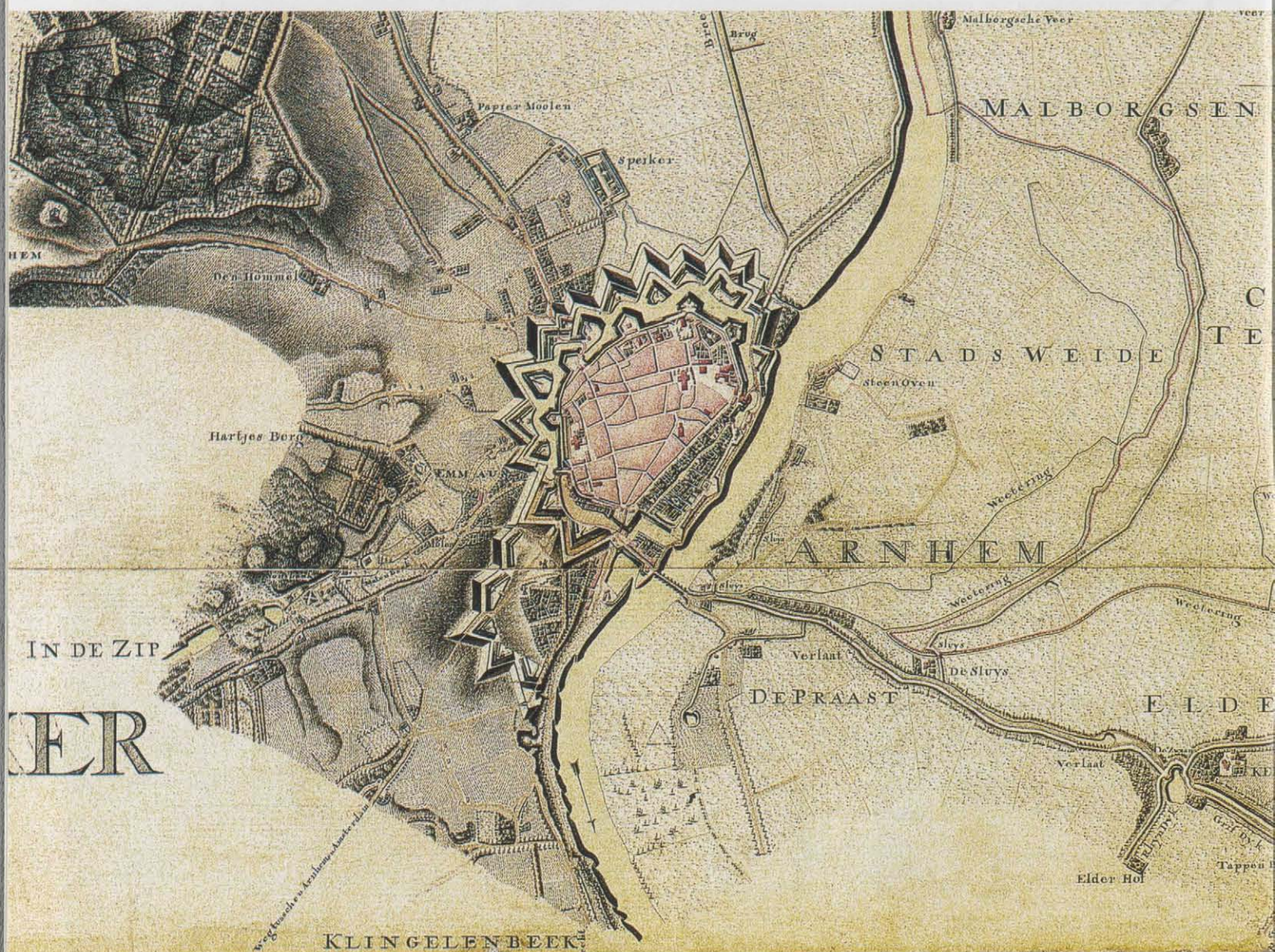
De eerste fase van het vervaardigen van de kaartenserie die later de naam Hottinger-atlas zou krijgen betrof de kartering van de IJssel en de bovenloop van de Rijn en Waal. In juli 1773 kreeg luitenant-ingenieur Herman van Hooff van stadhouder Willem V opdracht om 'Eene Kaarte te formeeren van het terrein tusschen Nijmegen, de Rivier de Whaal op, en de Rijn af, over Arnhem, langs den IJssel, over Doesburg, Zutphen, Deventer, Zwolle en Campen, tot aan Zwarte-Sluis, met de situatie daar annex, bijzonderlijk de gefortificeerde Steeden en Forten, Rivieren, Watergangen, Dijken en Sluizen'.¹

Weliswaar bestonden er al kaarten van delen van dat gebied. De Hattinga's hadden midden achttiende eeuw al kaarten van de streek rond Zwolle en Hasselt vervaardigd. Ook hadden zij

stadsplattegronden van de steden langs de rivieren getekend. De bovenloop van de Rijn was herhaaldelijk in kaart gebracht, vooral wegens de plannen voor de doorgraving van de Bijlandse Waard om de afvoer en verdeling van het water te verbeteren.

Deze kaarten waren echter inmiddels verouderd en ook toonden zij het gebied langs de rivieren niet in voldoende detail.

Van Hooff is ruim vijf jaar met het opmeten en het tekenen van de kaarten bezig geweest. Het gebied dat hij karteerde bestond uit de rivieren en een strook land aan weerszijde ervan. De breedte van die strook wisselde, meestal bedroeg hij ongeveer één uur gaans, zo'n vijf kilometer dus. In februari 1779 kon hij het resultaat van zijn arbeid, een kaart met een omvang van maar liefst 630 x 270 centimeter, aan de Raad van State toezenden. Drie jaar later was ook het nette exemplaar van de kaart ge-

3. De stad Oldenzaal, ± 1790. Binnen de steden wordt op de Hottinger-kaarten de bebouwing veelal veralgemeend. Daarbuiten wordt elk gebouw apart getoond.

reed. Hij tekende dit met hulp van de extraordinaris ingenieurs M.A. Snoeck en J.A. van Kesteren. Op 26 februari 1782 overhandigde hij deze *Caart van een gedeelte der Whaalstroom, gedeelte van de rivier den Rhijn en den geheelen IJsselstroom met de situatie daar annex* aan de Raad van State. Zowel deze nette kaart als de eerder genoemde brouillonkaart bevinden zich nu in het Nationaal Archief. Zijn werk moet in de smaak gevallen zijn, want de Raad gaf hem direct na ontvangst van de nette kaart opdracht nog een tweede exemplaar te vervaardigen. Ditmaal moesten de bladen een dusdanig formaat hebben dat zij in een atlas konden worden opgenomen. Zij moesten daar echter ook weer uitgenomen kunnen worden om ze desgewenst aaneen te kunnen voegen. Dit exemplaar was al in oktober 1783 gereed. De bladen van deze tweede nette kaart maken nu deel uit van de in dit artikel beschreven Hottinger-atlas.²

De Graafschap en Overijssel

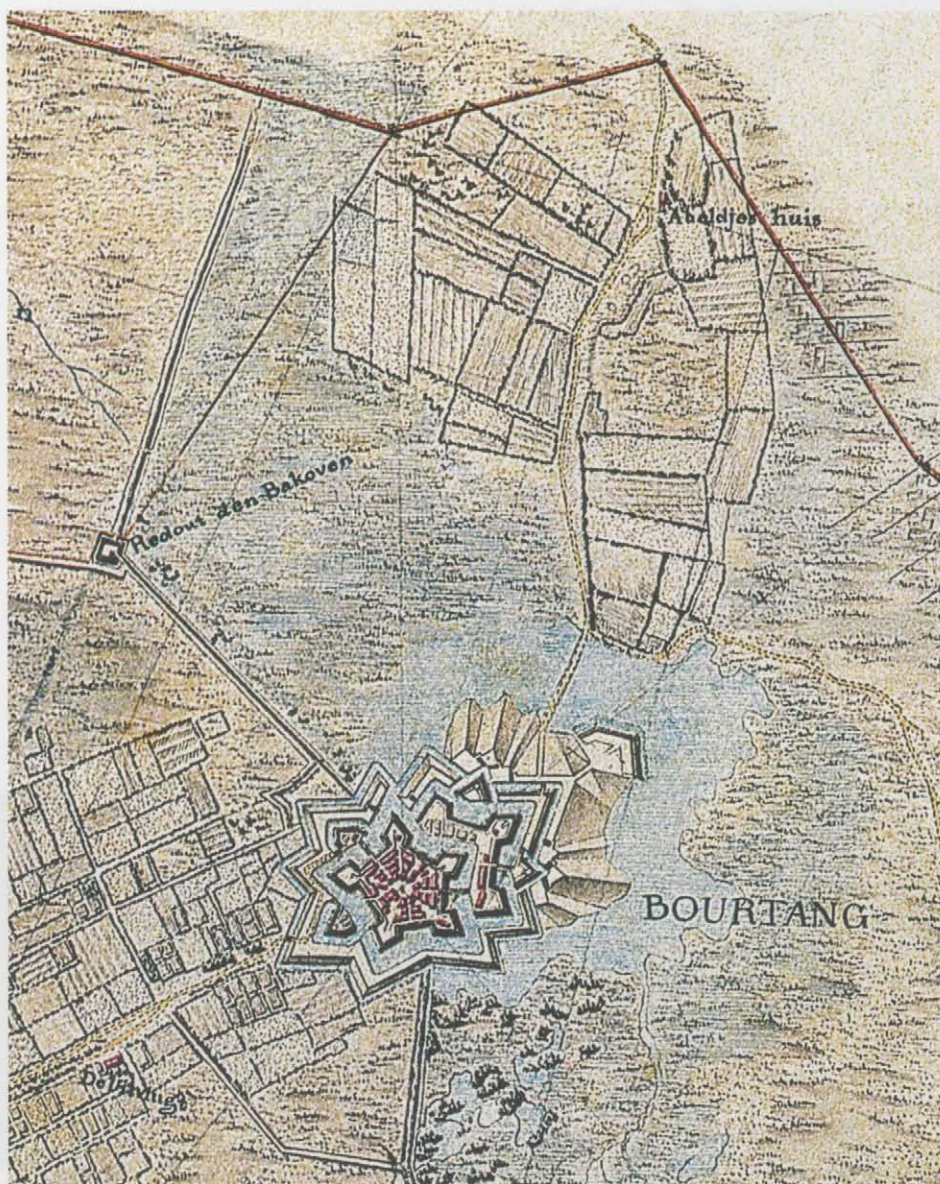
De volgende stap was de kartering van het oostelijk deel van Gelderland en Overijssel. In 1785 kreeg ingenieur J.F. Wollant, die niet lang daarvoor gereed

was gekomen met karteringswerkzaamheden voor de Sociëteit van Suriname, opdracht van de Raad van State dit gebied in kaart te brengen. Hij moest zijn kaarten op de door van Van Hooff vervaardigde rivierkaarten laten aansluiten. Na een jaar alleen aan het werk te zijn geweest kreeg hij versterking. In maart 1786 werd extraordinaris ingenieur M.A. Snoeck bij de werkzaamheden ingeschakeld en in het voorjaar 1787 kwam

ook extraordinaris ingenieur H.J. van der Wijck de geleerden versterken.³ Zonder problemen verliepen de terreinopnames niet. De ingenieurs werden door de inwoners van de streken waar zij hun werkzaamheden moesten verrichten soms zeer onvriendelijk bejegend. Zo schreef Wollant in september 1786 dat hij: 'te platten lande door de bewoners op eene verregaand licentieuze wijze in deselve quartieren gemaltraitteert werd'. Ondanks deze moeilijkheden kon Wollant de 25 gereedgekomen kaarten in oktober 1787 bij de Raad inleveren. Tezamen bestreken zij de gehele Graafschap (op enkele stroken langs de Duitse grens na) en de provincie Overijssel (met uitzondering van Noordwest-Overijssel en het oostelijke deel van Twente). Ook de door Van Hooff c.s. vervaardigde rivierkaarten maakten er deel van uit. Deze waren tijdens de kartering van de rivieren tussen 1773 en 1783 niet vol getekend. In de volgende karteringsfase werden de wit gebleven delen van de kaarten alsnog ingevuld. De door het drietal vervaardigde kaarten maken nu deel uit van de Hottinger atlas in het Nationaal Archief te Den Haag. Wel werden de 25 kaarten wegens het onhandig grote formaat - een van de kaarten had bijvoorbeeld een afmeting van 90 bij 180 cm - in een later stadium in 74 kleinere kaarten opgedeeld.⁴

4. Ommen en omgeving, ± 1787. Het landschap wordt op de kaarten gedetailleerd weergegeven.

5. Bourtange ± 1790. De vesting sloot een tange (zandrug) door het veen langs de grens met Duitsland af. Inmiddels is de vesting, die grotendeels afgegraven was, weer geheel in zijn oorspronkelijke staat hersteld en een bezoek zeker waard.

De niet gekarteerde stroken langs de Duitse grens in het oosten en zuiden van de Graafschap werden in 1812 als nog door Franse en Nederlandse militaire ingenieurs onder leiding van chef d'escadron d'Epailly in kaart gebracht. De acht door hen op een schaal van 1:20.000 vervaardigde kaarten berusten in het militaire archief te Vincennes. In het Rijksarchief in Gelderland zijn foto's van deze kaarten aanwezig.⁵

Drenthe, Westerwolde en Twente

Na het gereedkomen van de hiervoor genoemde werkzaamheden ontbraken

langs de grens met Duitsland nog kaarten van het oostelijk deel van Twente, van Zuidoost-Drenthe en van Westerwolde. Van deze twee laatste gebieden bestonden weliswaar al kaarten, waarvan de belangrijkste de grootschalige kaart van Mellama en De la Rive uit 1717-1719 was, maar die kaarten waren inmiddels verouderd. In 1788 besloot de Raad van State dat ook deze gebieden in kaart moesten worden gebracht. De van oorsprong Zwitserse kapitein-ingenieur J.H. Hottinger werd met de leiding van de werkzaamheden belast. Hij was kort daarvoor teruggekeerd van in opdracht van de Staten-Generaal uitgevoerde karteringswerkzaamheden aan de Afrikaanse kust en in West-Indië. Als assistenten werden hem luitenant-ingenieur M.A. Snoeck en extraordinaris ingenieur H.J. van der Wijck toegewezen. Voor het trekken van meetkettingen en het plaatsen van bakens mocht Hottinger twee arbeiders in dienst nemen.

Ook werd toegezegd dat de drie ingenieurs het gebruikelijke dag- en paardengeld zouden krijgen op de dagen dat zij buiten hun garnizoen in Zutphen verbleven.

Over het verloop van de werkzaamheden, die in totaal vier jaar in beslag namen, geven de archieven geen uitsluit. Tijdens het gunstige jaargetijde, dat wil zeggen in het voorjaar, de zomer en een deel van het najaar, zullen de militaire ingenieurs met de terreinopmetingen bezig zijn geweest, waarna in de winter de kaarten in het net werden getekend.

In september 1791 kon directeur-generaal Du Moulin de Raad van State berichten dat alle benodigde opmetingen gedaan waren en dat in het volgend voorjaar de kaarten in het net getekend zouden zijn. Dat bleek inderdaad het geval, want in juni 1792 verscheen Hottinger in de vergadering van de Raad om de resultaten van de werkzaamheden te tonen en in september van dat jaar werden de kaarten, 22 van Zuidoost-Drenthe en Westerwolde en vier van Twente, bij de Raad ingeleverd.⁶

De stad Groningen

De laatste activiteit van de militaire ingenieurs in het Noorden was de kartering van de omgeving van de stad Groningen. Hottinger kreeg opdracht kaarten te vervaardigen van een gebied dat zich vanaf de stad Groningen naar het oosten tot aan Delfzijl en naar het westen tot aan de Friese grens uitstrekte. Deze kaarten zouden de basis moeten vormen voor een nieuw op te stellen provinciaal inundatieplan. Onderwaterzettingen werden, mede op grond van ervaringen in het verleden, als een belangrijk hulpmiddel beschouwd bij een mogelijke aanval op de vesting Groningen.

De werkzaamheden werden niet voltooid. Toen in de loop van 1793 en 1794 de spanningen met Frankrijk steeds verder toenamen werden de ingenieurs teruggeroepen om hun militaire taken weer op te nemen. Gelegenheid om de kaarten in het net te tekenen is er door de gebeurtenissen ook niet meer geweest. Het resultaat van het werk bleef beperkt tot zes brouillonkaarten, die een veel kleiner gebied bestrijken dan oorspronkelijk

was bedoeld. Het gebied dat in kaart werd gebracht bestaat uit de stad Groningen, een deel van de Hondsrug, de laag gelegen streek ten oosten daarvan en een deel van het Westerkwartier.⁷

Lotgevallen

Na het gereedkomen van de kaarten werden deze opgenomen in de kaartenverzameling van de Raad van State. Zeker in de periode van grote spanningen in Europa aan het eind van de achttiende eeuw zullen zij daar regelmatig door de legerleiding zijn geraadpleegd. Buitenstaanders kregen geen inzage in dit materiaal. Kennis van het terrein en van de vestingwerken in ons land was voor een mogelijke vijand van groot belang voor het maken van zijn aanvalsplannen. Er was dan ook veel aan gelegen topografische kaarten en vestingplannen niet in vijandelijke handen te laten vallen.

Na de inlijving van ons land bij Frankrijk in 1810 werden de kaarten naar Parijs overgebracht. Daar werden zij gebruikt als basis voor het graveren van de platen, benodigd voor het drukken van Krayenhoff's grote kaart van Nederland. Na het ineensinken van het Franse keizerrijk in 1814 werden zij teruggegeven. Wel is in het militaire archief te Vincennes nog een exemplaar op calque in 30 bladen van de kaart van 'Wedde en Westervoldingerland' aanwezig, dat de Fransen waarschijnlijk vóór de teruggave hebben vervaardigd.⁸

De kaarten zijn pas na de ontsluiting van de militaire archieven in de vijftigerjaren van de twintigste eeuw openbaar geworden. Het grote belang van de kaarten voor de kennis van het landschap, de bebouwing en de infrastructuur van Noord- en Oost-Nederland aan het eind van de achttiende eeuw is echter lang onbekend gebleven. Een atlas die de Drentse Historische Vereniging in 2003 heeft uitgegeven heeft de kaarten inmiddels voor een groter publiek toegankelijk gemaakt (H.J. Versfelt, *De Hottinger-atlas van Noord- en Oost-Nederland, 1773-1794*).

De kaarten

De kaarten van de Hottinger-atlas zijn in vier fasen en door drie verschillende

groepen militaire ingenieurs vervaardigd. Ook strekte de werkzaamheden zich over een periode van ruim twintig jaar uit. Daardoor zijn er onderlinge verschillen in tekenstijl, in de wijze waarop terreindetails worden aangegeven en in de inkleuring. Wel zijn zij allen op dezelfde schaal van een duim op honderd Rijnlandse roeden getekend (1:14.400). Door deze grote schaal geven zij een gedetailleerd beeld van het landschap. Bebouwing, wegen, meren, rivieren, molens, dijken en andere details worden nauwkeurig aangegeven. Het grondgebruik wordt door tekens of arcering aangeduid. Kleuren worden beperkt gebruikt, bebouwing is rood gekleurd, water blauw of groen (oorspronkelijk is waarschijnlijk al het water met blauwe inkt getekend, maar deze zal in de loop der tijd verkleurd zijn).

De perceelsindeling wordt gegeneraliseerd aangegeven, begrijpelijk voor een militaire kaart, voor militair gebruik was de exacte indeling niet van belang. Bebouwing wordt op het platteland en in de kleinere dorpen individueel getoond. In grotere plaatsen is deze tot blokken veralgemeend. Veel aandacht wordt begrijpelijkerwijze besteed aan de weergave van militaire objecten, zoals vestingen en schansen. Vooral de onderleiding van Hottinger vervaardigde kaarten van Zuidoost-Drenthe en Westervolde munten uit door een zeer fraaie tekening.

De oriëntatie en de afmeting van de kaarten verschilt. De kaarten van Overijssel en Gelderland zijn met het oosten boven getekend. Het formaat van de oorspronkelijke kaarten varieerde van 150x120 tot 52x81 cm. Zoals eerder genoemd zijn zij in een later stadium tot kleinere kaarten versneden. Op de kaarten van Zuidoost-Drenthe, Westervolde en de omgeving van de stad Groningen ligt het oostnoordoosten boven. Zij hebben een formaat van 53x77 cm.

Noten

- 1 Scholten, F.W.J., *Militaire topografische kaarten en stadsplattegronden van Nederland 1579-1795*, Alphen aan de Rijn 1989, 115; Nationaal Archief (NA), Geniearchief, Memoriën OMM, inv.nr. 202, IJ 41, bijlage; NA, Raad van State (RvSt), inv.nr. 329, resolutie (res.) 31.8.1773.
- 2 Scholten, 115,116; NA, RvSt, inv.nr. 341, res. 3.9.1779; inv.nr. 345, res. 29.11.1781; inv.nr. 346, res. 6.2.1782, 26.2.1782; 7.3.1782; inv.nr. 349, res. 3.10.1783, 21.10.1783; Geniearchief, Me-

moriën OMM, inv.nr. 202, IJ 41. De brouillon en de eerste nette kaart worden onder nummer OSK IJ 10 c en OSK IJ 10 in het Nationaal Archief bewaard.

- 3 NA, RvSt, inv.nr. 358, res. 28.3.1786, 5.4.1786, Scholten, 118,119.
- 4 NA, RvSt, inv.nr. 1146, ingekomen stukken, 31.10.1786; Scholten 119,122. De kaarten van Gelderland en Overijssel die nu deel uitmaken van de Hottinger-atlas worden onder nummer OSK IJ 11 in het Nationaal Archief bewaard.
- 5 Zie ook: Versfelt, H.J., *De Franse kaarten van Drenthe en de noordelijke kust*, Groningen 2001, 36.
- 6 NA, res. RvSt, inv.nr. 364, 13.3.1788, 11.4.1788; inv.nr. 376, 8.6.1792; inv.nr. 377, 7.9.1792; Scholten 122,123. De vier kaarten van Twente werden in een later stadium wegens hun grote formaat in 16 kleinere kaarten opgedeeld. De kaarten van Zuidoost-Drenthe en Westervolde worden onder nummer OSK W 17 in het Nationaal Archief bewaard.
- 7 Scholten, 125,128; NA, res. RvSt, inv.nr. 374, 19.9.1791. De kaarten van Groningen en omgeving worden onder nummer OSPV G 41 in het Nationaal Archief bewaard.
- 8 Bibliothèque de Service Historique de l'Armée de Terre te Vincennes inv.nr. O 15, 4-7-D 497. Ook in het Algemeen Rijksarchief bevindt zich calques van een deel van de Hottinger kaarten (Geniearchief, OSK- W 17-a).

Summary

The Hottinger maps / Herman J. Versfelt

In the eighteenth and nineteenth centuries the provinces of the Netherlands bordering on Germany and Belgium, in view of their importance for defence purposes, have been frequently mapped by military engineers. Of the eastern provinces, the most important series of maps produced is known as 'The Hottinger atlas'. This collection of 112 maps, all on a scale of 1:14.400, was completed between 1773 and 1794. The maps are very detailed and are of great value for our knowledge of the historical landscape. In this article a description is given of the activities of the military engineers during the four phases in which the maps were made. Furthermore the topographical details shown on the maps are described.

An atlas with all the Hottinger maps has been published in 2003 by the Historical Society of Drenthe (H.J. Versfelt, *De Hottinger-atlas van Noord- en Oost-Nederland 1773-1794*).

Een stukje linnen van 80 x 53 cm., waarvan de beide lange zijden elk vastgeklemd zitten tussen twee op elkaar gespijkerde latjes en dit opgerold, heeft jarenlang een plek gevonden in een paraplubak. Op zich niets bijzonders, ware het niet dat dit stukje linnen de drager is van een manuscriptkaart van een groot deel van Overijssel, zodat dit stukje linnen ineens een geheel andere betekenis krijgt.

Na een door mij gehouden lezing over cartografie te Kampen, was het drs. R. Prins, werkzaam op Molecaten te Hattem, die mij attendeerde op een niet gedateerde kaart van Overijssel en de nieuwsgierigheid was gewekt. Zo op afstand is daarover moeilijk iets zinnigs te mee te delen, wat dhr Prins deed besluiten, van de kaart, die zich op dat moment bij de eigenaar W.J. Baron van Heeckeren van Molecaten in Doorn bevond, een kopie te maken en naar mij te sturen. Deze gaf op het eerste gezicht de indruk dat het origineel een kopergravure moest zijn en zouden er mogelijk meer exemplaren van in omloop kunnen zijn. Ook de minieme aanduiding S. Kupfer (gestoken in koper) voerden mij in die richting. Ook was direct duidelijk dat het een kaart is, die na de kaart van Nicolaas ten Have 1652, maar voor 1795, de Franse tijd gemaakt moet zijn. De kopie kon mij echter niet alle gewenste gegevens overbrengen over de totstandkoming van de kaart. Met toestemming van de eigenaar, mocht de kaart enkele dagen overgebracht worden van Doorn naar Hattem, waar ik even onder 'vier ogen' met de kaart kon communiceren. Na het ontrollen te hebben, geeft ons de cartouche in de linker bovenhoek de volgende informatie. *CAART van een Gedeelte van Over-Yssel, langs de rivier*

De heer A. Goutbeek (1936) is geboren in de gemeente Dalfsen aan de Vecht in Overijssel. Zijn interesse in het Vechtdal (geologie, archeologie, flora en geschiedenis met daaraan verbonden de cartografie) resulteerde in het schrijven van artikelen en het houden van lezingen.

Ab Goutbeek

De 18de eeuwse manuscriptkaart van Overijssel door Samuël Kupfer

de Veght tot in't Swarte Waater en een Gedeelte van de Landschap Drenthe. Direct was, na het zien van dit object, duidelijk dat het om een manuscriptkaart ging, wat al heel verrassend was, maar ook dat het een kaart was waar veel zorg aan was besteed, gezien de lineaire invulling van de Zuiderzee, waardoor de kopie mij deed denken aan een kopergravure. Vaak zijn bij manuscriptkaarten waterpartijen alleen aangeduid in kleur. Ook werd nu duidelijk dat S. Kupfer de maker van kaart was. Een verrassende aanvulling dus op de tot nu toe bekende kaarten van het oostelijk deel van ons land. In de linker benedenhoek is een eenvoudige cartouche weergegeven van enkele lijnen, met daarin een renvoy (verwijzing) en een schaalstok *Schaale van 3000. Roeden Rbijnlands*, met heel bescheiden daar onder de naam van de cartograaf S. Kupfer. Helaas is nergens een jaar aangegeven. Enerzijds is dat erg jammer, maar anderzijds prikkelt het wel de zinnen om daar achter te komen en de kaart zeer intensief te observeren en te vergelijken met andere Overijsselse kaarten.

Plaats in de tijd

Twee invalshoeken kunnen wij gebruiken om tot een juistere tijdsbepaling te komen. Enerzijds kan men de kaart vergelijken met andere kaarten en daarnaast kunnen we ook de makers, de cartografen, uit die periode belichten en onderling met elkaar vergelijken in tijd, functie en plaats van werken. Voor we met het laatste beginnen is het belangrijk de politieke situatie kort in beeld te brengen, waarmee het vervaardigen van kaarten nauw samen hing en zo ook zicht krijgen op de cartografen die in die periode hebben gewerkt aan kaarten. In de periode na de tachtigjarige oorlog tot aan het einde van de Spaan-

se successieoorlog 1648-1713 heeft Nicolaas ten Have zijn bekende kaart van Overijssel gemaakt. In het tweede Stadhouderloze tijdperk na de Spaanse successieoorlog van 1714-1748 met daar in de dreiging uit het oosten en de Oostenrijkse successieoorlog 1741-1748, zijn veel detailkaarten van Oost-Nederland vervaardigd in verband met de verwaarloosde vesting- en inundatiewerken. Ongeveer vanaf 1718 was H. Mellema door de Raad van State aangesteld tot directeur der fortificatiën. Samen met zijn Ingenieurs o.a. P. de la Rive komen er veel kaarten van een hoge kwaliteit tot stand. In Oost-Nederland zijn door P. de la Rive veel detailkaarten gemaakt, met name in de periode 1714-1748. Na 1748, het einde van Oostenrijkse successieoorlog komt nu de dreiging uit het zuiden, en worden zo de cartografen ingezet, om Zuid-Nederland in kaart te brengen. Het zijn dan o.a. de Hattinga's; vader W.T. Hattinga en zijn zonen D.W.C. Hattinga en A. Hattinga die zich dan profileren als cartografen.

DE CARTOGRAFEN

Nicolaas ten Have

Van ten Have, een Zwolse conrector, is bekend dat hij in 1652 zijn welbekende Ten Have-kaart heeft gemaakt in verband met grensgeschillen in Oost-Overijssel na de Tachtigjarige Oorlog. Het is een eigentijdse kaart van een hoge kwaliteit, die Drenthe en Gelderland voorgaan, daar waar eerst een flinke achterstand bestond. Het is een kaart die later vaak als basiskaart is gebruikt bij het vervaardigen van de latere detailkaarten en zo dienst heeft gedaan tot de Franse tijd toe.

Peter de la Rive

De ingenieur cartograaf P. de la Rive, eerst werkzaam als assistent bij de di-

recteur der fortificatiën dhr. H. Mellema, heeft van Mellema het tekenen van kaarten tot in de finesses geleerd en ook later toegepast, waarmee hij later dan ook zijn sporen in functies heeft verdiend. Veel detailkaarten zijn dan ook in de periode 1724-1737 door zijn hand tot stand gekomen. Het zijn detailkaarten en overzichtskaarten van Overijssel van een hoge kwaliteit.

Na het einde van de Oostenrijkse successieoorlog in 1749 komt een einde aan de belangstelling voor dit gedeelte van Nederland en verplaatst zich de cartografie voornamelijk naar het zuiden.

De Hattinga's

Zoals genoemd is het Willem Tiberius Hattinga die met zijn zonen David Willem Coutry Hattinga en Anthony Hattinga vanaf 1748 kaarten hebben gemaakt van Zuid-Nederland.

Veel kaarten zijn er toen uit hun handen gekomen. Veel opzien hebben ze gebaard met de in 1745 gemaakte kaart van Staats Vlaanderen. Na deze kaarten

kwamen van de Raad van State diverse opdrachten binnen. Dit beperkte zich niet alleen tot het maken van kaarten, maar ook kregen ze de opdracht tot het inventariseren van de kaarten collecties van de Raad van State; de Staten Generaal; de Prins van Oranje; en de Nassau Domeinraad. Het was 30 oktober 1748 toen de Hattinga's deze vertrouwelijke opdracht binnen kregen. Met deze belangrijke ordening van deze vier kaartencollecties bleef het echter niet. Vader en zonen Hattinga kregen bij deze ook de gelegenheid de kaarten te kopiëren, wat dan ook met honderden kaarten is gebeurd en wel in een verrassend snel tempo. Van deze gekopieerde kaarten worden een viertal gelijke atlassen samen gesteld elk van ongeveer zeshonderd kaarten in vijftien delen. Zo hebben de Hattinga's vier keer de Overijsselse kaart van P. de la Rive uit 1738 overgetekend voor deze atlassen. Eén ervan bevindt zich in het Nationaal Archief te Den Haag, terwijl het Historisch Centrum Overijssel te Zwolle een tweede kopie in bewaring heeft. Op het Haagse exemplaar is dit duidelijk aangegeven in een cartouche *Kaarte van de loop van de rivier de Vecht van Coevorden tot in het Zwarte Water, met des-*

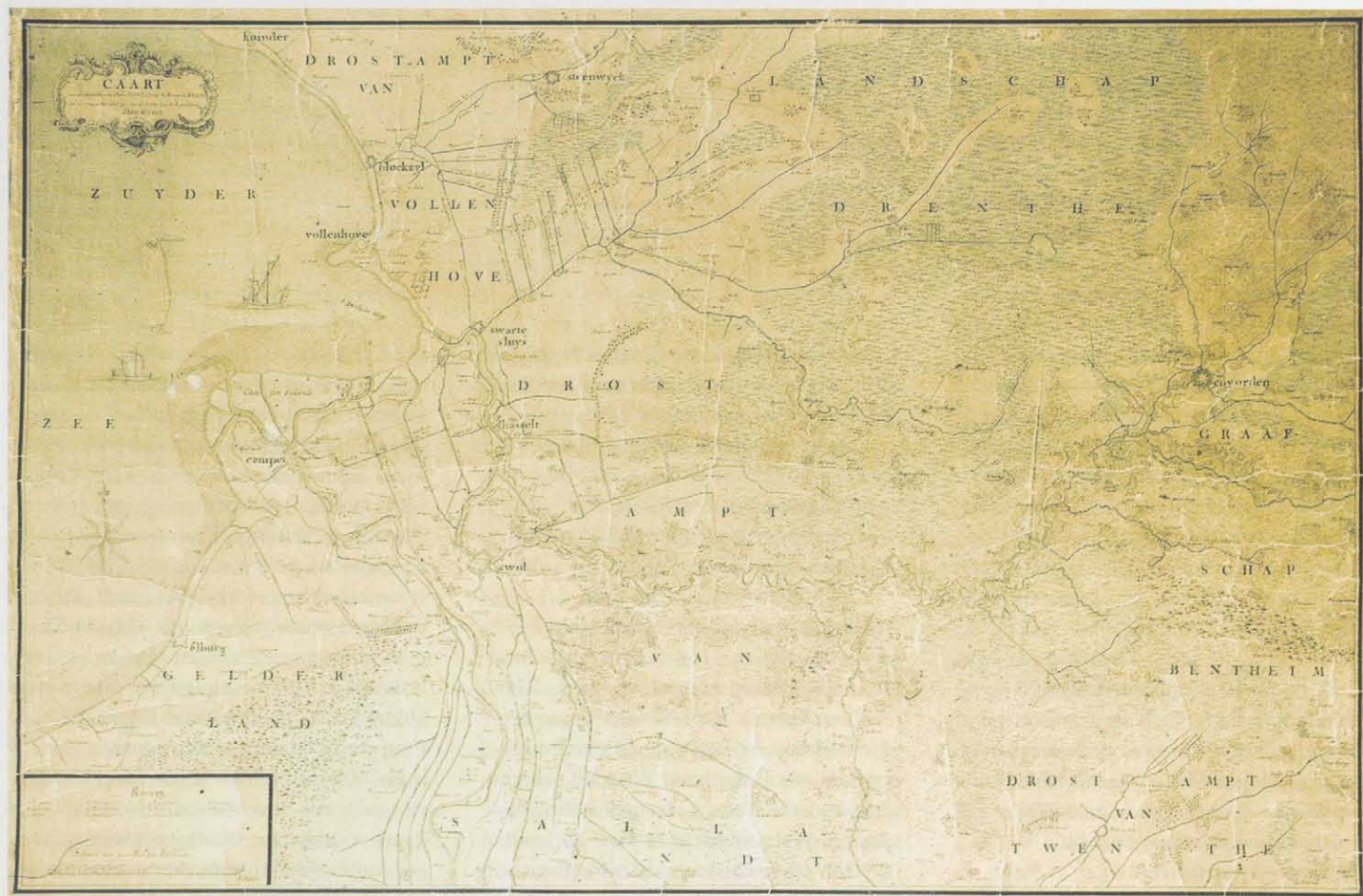
selfs omliggende Situatie in de Provincie van Overijssel (onderstond P de la Rive fecit 1738) Waarnaar gecopieert is door mij onderschreven Ingenieur Hage den 2 April 1749 D.W.C. Hattinga.

De Zwolse kaart heeft dezelfde titel als het Haagse exemplaar, allen is deze niet ondertekend door de kopiist en ook niet gedateerd. De Zwolse is ook onvollediger en slordiger gekopieerd dan die van D.W.C. Hattinga, wat ons doet aannemen dat mogelijk zijn broer A. Hattinga de kaart heeft gemaakt. De schrijfwijze van verschillende letters is anders, ook zouden ze mogelijk samen aan de kaart gewerkt kunnen hebben. Er is veel geschreven over de familie Hattinga en hun atlassen, daarvoor zijn veel bronnen te raadplegen. Eén artikel willen wij hier toch even met name noemen van Prof. Dr. L. Aardoom. 'Over de lotgevallen van het Hattinga oeuvre, de atlassen in het bijzonder'. Straks komen wij hier nog even op terug.

Samuël Kupfer

Na een studie aan de hogeschool wordt hij op 30 maart 1751 benoemd tot extra ordinaris ingenieur. Voor 1749 heeft hij zich als een bekwame cartograaf inge-

1. CAART van een Gedeelte van Over-Yssel, langs de rivier de Veght tot in 't Swarte Waater en een gedeelte van de Landschap Drenthe.

2. Cartouche in de linkerbovenhoek met de titel van de kaart.

3. Renvoy in de linkerbenedenhoek met de namen van de havezaten rond Dalfsen en Heino.

zet, mogelijk in samenwerking met H. Mellema en P. de la Rive. In die periode komt er van zijn hand de kaart van 's-Hertogenbosch. Op 18 mei 1759 wordt hij bevorderd tot Luitenant en in 1771, 1780, 1793, 1794, respectievelijk tot Kapitein-luitenant, Kapitein, Majoor, Luitenant-kolonel. Gezien zijn functie, moet het voor 1759 geweest zijn dat hij persoonlijk kaarten tekende. Zijn militaire staat van dienst van 1759-1794 heeft hij vervuld als officier na de successieoorlog van Oostenrijk, maar nu met de oorlogsdreiging uit het zuiden, vanuit Frankrijk. Het is een turbulente periode, waarin van 1748-1774 het corps van cartografen in een directiecrisis verkeerde, en er weinig belangstelling aanwezig was bij de Raad van State voor de verdediging van ons land. Dat veranderde in 1774, toen C. D. du Moulin benoemd werd tot Directeur Generaal der fortificatiën en er nu weer activiteiten tot ontwikkeling kwamen voor 's lands verdediging maar nu met name in Zuid-Nederland. Tot aan de Franse tijd heeft Samuël Kupfer zijn hoge functie in het leger kunnen vervullen. Van zijn hand komt dan ook onze ongedateerde kaart onder de titel *CAART van een Gedeelte van Over-Yssel, langs de rivier de Veght tot in't Swarte Waater, en een Gedeelte van de Landschap Drenthe*.

DE KAARTEN

In het begin is al opgemerkt dat het niet alleen belangrijk is de cartografen te beschrijven, maar ook de kaarten met elkaar te vergelijken, mogelijk geven die ook wat meer licht op de zaak. Daarvoor gaan we de vier genoemde kaarten naast elkaar zetten.

1. de Ten Have kaart

4. Detail van het gebied rond Dalfsen. De letters verwijzen naar de namen van de havezaten die in de *renvoy* worden aangegeven.

2. de Hattinga kaart (Den Haag)
3. de Hattinga kaart (Zwolle)
4. de Kupfer kaart

Direct valt ons op dat de twee gekopieerde kaarten van Hattinga, voorheen De la Rive kaart, het dichtst bij de Kupfer kaart komen. Op alle drie kaarten zijn veel kenmerken van de eerder genoemde ten Have kaart uit 1652 weer gegeven, zodat we gevoegelijk mogen aannemen dat ook De la Rive de kaart van Ten Have als basiskaart heeft gebruikt en met zijn gegevens heeft uitge-

breid. Op de Kupfer kaart komen echter meer gegevens naar voren en de kaart is meer naar het oosten en het zuiden uitgebreid. Zo geeft de Kupfer kaart meer plaats- en veldnamen weer. Een negenenveertigtal namen zijn er meer dan op de Hattinga kaart genoemd, waarvan reeds zesentwintig op de Ten Have voorkomen. Hij voegt dus drieëntwintig nieuwe namen toe, van die drieëntwintig nieuwe namen komen er drie ook op de Hattinga kaart voor, te weten Slikkebaard, Veldhoek en Silstra- of Filstraborg. Hattinga daarentegen geeft maar twintig nieuwe namen weer, waarvan er reeds zeventien op de Have kaart voorkomen. Hattinga voegt, in tegenstelling tot Kupfer, dus maar drie nieuwe namen toe, te weten Roseboom,

Ommerflie en Kleine Vecht. Kupfer geeft niet zoals de andere drie, de naam Mastebroek weer, wel heeft Kupfer, evenals Ten Have, de drostambten, Vollenhove, Salland en Twente aangegeven, wat de beide Hattinga kaarten missen, evenals de Geldriae Pars en de grensaanduiding met Geldriae. Wat Kupfer en ten Have juist weergeven als Steenwetering, daar geven de beide Hattinga's de foutieve naam Steenvecht weer. Heel belangrijk zijn de op de Kupfer kaart de weergegeven penanten in het Zwarte water, even ten noorden van Hasselt ingetekend, strategische objecten die de beide Hattinga's missen. Een ander element zijn de verschillen of overeenkomsten van de symbolen. Op de Ten Have kaart zien we beneden bij Hattemerbroek een dubbele rij bomen, die ook op de Hattinga (Den Haag) en Kupfer kaart voorkomen, maar waarschijnlijk door de haast van het kopiëren op de Hattinga (Zwolle) ontbreken. Op de Kupfer kaart staan zes watermolens meer aangegeven dan op de ten Have kaart, die er vijf laat zien, terwijl de beide Hattinga's er maar een weergeven.

Ook de galgen komen er met een achtal op voor: op de ten Have kaart zes, op de Hattinga (Den Haag) vier en de Hattinga (Zwolle) twee. Eendenkooien komen op de ten Have kaart niet voor, maar wel zeven stuks op de Hattinga (Zwolle) en zeven plus twee oude kooiplaatsen. Hattinga (Den Haag) en Kupfer geven hier negen eendenkooien weer. Op de Kupfer kaart zijn ook meer geboekweitte velden waar te nemen. Van de molens bij Kampen heeft ten Have er vijf ingetekend, Hattinga (Den Haag) drie stuks, Hattinga (Zwolle) zeven en Kupfer negen. De Zuiderzee is met de zandbanken bij de Kupfer kaart ingetekend door fijne horizontale lijnen en puntjes, wat mij, zoals gezegd, daarom in eerste instantie deed denken aan een kopergravure. Wanneer dit ook op de De la Rive kaart toegepast zou zijn, zou dit bij het kopiëren van de kaart door de Hattinga's vanwege dit tijdrovende werk achterwege gelaten kunnen zijn. In het gebied de Ruiten geeft Kupfer nog de tegenwoordige Tolhuisweg –Ruitendwarsweg weer, dit missen we op de andere drie kaarten. Ook is de fortificatie van IJsselmuiden duidelijker. Vollenhove heeft op de Ten Have kaart evenals Kupfer één molen en een gracht, die niet terug te vinden zijn op de 'haastige' Hattinga kaarten. De mo-

lens en kerken zijn bij de ten Have en de Hattinga's figuratief neergezet, Kupfer daarentegen zet hier respectievelijk kruisjes en vierkantjes. Naast het verschil, in de reeds eerder genoemde ondertekening hebben de beide Hattinga's onderling nog enkele verschillen. De Haagse Hattinga laat sierlijk geschreven hoofdletters zien, terwijl de Zwolse Hattinga hier ten dele hoofdletters in blokletters weergeeft. Ook zijn enkele topografische namen foutief overgenomen door de kopiist van de Zwolse. Van de juiste naamgeving op de Haagse kaart met o.a., *Moer en Mannekenshave*, wordt dit foutief op de Zwolse als, *Smoor en Mennekensham*, weergegeven. Een ander belangrijk verschil van Kupfer met Hattinga is al even genoemd, namelijk de uitbreiding van de Kupfer kaart naar het oosten en zuiden. Heel frappant is dat de Hattinga kaart en indirect dus ook De la Rive kaart dezelfde schaal hebben als de Kupfer kaart, maar niet alleen dat valt ons op, de omvang van het weergegeven gebied is bij Kupfer uitgebreid naar het zuiden en het oosten. De Hattinga kaart mist het zuidelijk deel van de Kupfer kaart, zoveel als de breedte van de cartouche links beneden. In deze cartouche staan elf namen van landgoederen rond Dalfsen en Heino aangeduid met de letters van A t/m K. Deze letters corresponderen met dezelfde letters op de kaart, de plaats van dat landgoed. Daar er in genoemde omgeving de landgoederen dicht opeen staan en er zo niet voldoende ruimte was voor de naam heeft Kupfer gekozen voor deze oplossing. Cartografisch heeft men toen geen concessies hoeven te doen, alleen koos men hier wel voor twee vormen van topografische namen weergeven, wat de kaart iets minder leesbaar maakt. Gezien de gelijke schaal van de Kupfer kaart en de Hattinga kaart c.q. De la Rive kaart, maar ondanks het verschil in grootte, hebben deze kaarten met elkaar te maken. Mogelijk hebben de drie cartografen elkaar gekend. In hoeverre heeft Hattinga, de verdwenen De la Rive kaart juist overgenomen? Mogelijk was De de la Rive kaart precies zoals D.W.C. Hattinga hem heeft overgenomen, maar ook kunnen Kupfer en De la Rive kaart exact gelijk geweest kunnen zijn en heeft Hattinga door de grote werkdruk en om de kaart leesbaarder te maken, bij de cartouche met een liniaal horizontaal de kaart ingekort en de omgeving van Dalfsen wat minder vol in-

getekend. Om de vorm van de kaart weer in een aannemelijke verhouding te krijgen heeft hij ook aan de minder belangrijke oostkant een deel weggelaten. Dit lijkt mij echter onwaarschijnlijk, daar D.W.C. Hattinga zijn kaart o.a. ondertekende met (onder stond P. de la Rive fecit 1738). Het is bekend dat in de dertiger en veertiger jaren veel cartografen voor De la Rive hebben gewerkt, mogelijk was Samuël Kupfer een van hen en zou hij voor De la Rive een kaart gemaakt kunnen hebben, en zou dit de verdwenen De la Rive kaart kunnen zijn. Een aannemelijker verklaring zou zijn, dat Kupfer zijn kaart ongeveer gelijktijdig gemaakt heeft, toen De la Rive zijn kaart in 1738 vervaardigde en er zo twee identieke kaarten in een van 's lands collecties aanwezig zijn. Ook zou De la Rive zijn kaart gemaakt kunnen hebben van de kaart van Kupfer en zou De la Rive de iets ingewikkelde kaart van Kupfer vereenvoudigd kunnen hebben, door de letters A t/m K weg te laten en de kaart aan twee zijden wat te verkleinen, terwijl dezelfde schaal is aangehouden. Dit houdt tegelijk in dat D.W.C. Hattinga exact de De la Rive kaart heeft overgenomen en zo indirect eigenlijk de Kupfer kaart.

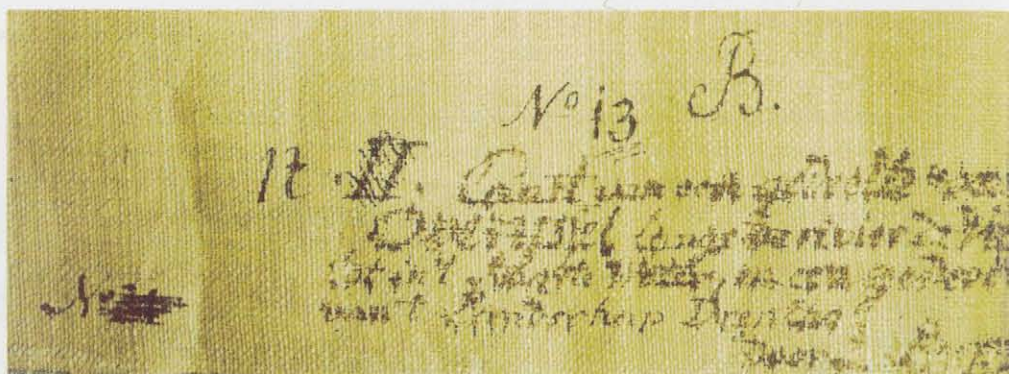
De inventarisatie door de Hattinga's

Even terug naar de inventarisatie van de collectie van de Raad van State; Staten Generaal; Prins Willem IV en van de Nassause Domeinraad, die zoals gezegd honderden kaarten bevatten o.a. ook de kaarten van De la Rive en Kupfer. D.W.C. Hattinga heeft de kaarten per departement geselecteerd. De zeven Departementen krijgen de letters A t/m G. Onder de letter H komen de kaarten van algemene aard of kaarten die niet bij een bepaald departement konden worden ondergebracht. Binnen het departement gaf hij ze een nummer beginnend met één. Veel kaarten zijn daarnaast omzoomd met een groene bies. De belettering met nummer werd evenals de titel van de kaart met inkt op de achterzijde van de kaart aangebracht. Overijssel heeft hierin de letter B. Het verrassende is nu dat de Kupfer kaart deze kenmerken ook heeft en kunnen we ervan uitgaan dat deze kaart mogelijk ook deze inventarisatie heeft ondergaan. In eerste instantie werd het met de letter H aangeduid, mogelijk omdat De la Rive kaart zich al onder de letter

B in collectie bevond. Maar later is deze H nog leesbaar en het nummer onleesbaar doorgehaald en vervangen voor een B met nummer 13. Dus toch weer onder de letter toegeschreven aan Overijssel. Maar in de samengestelde lijst van die inventarisatie komt onder de letter, cijfer aanduiding B-13 niet de naam Kupfer voor. Mogelijk is toen de van een markering voorziene kaart, maar voor dat de lijst werd samengesteld, er weer uit gehaald, omreden dat er al de identieke kaart van De la Rive aanwezig was die daarna diverse keren door de Hattinga's is gekopieerd. Even gaan we terug naar het eerder genoemde artikel van prof. Aardoom, waarin hij aanhaalt dat A. Hattinga in 1788 door C.D. de Moulin ervan werd beticht dat hij geheime kaarten van de Raad van State zich zou hebben toegeëigend. Mogelijk zou deze kaart, waarvan al een gelijke kaart aanwezig was, met het inventariseren, terechtgekomen kunnen zijn in de kaartenverzameling van de familie Hattinga. Na het overlijden van A. Hattinga in 1788 is de kaartencollectie, door de erven in delen verkocht en geveild. Bekend is dat in 1860 (Aardoom, 1994) bij C. van Doorn en zoon in Den Haag een restant van het familiebezit is geveild, zonder te weten waar het is ondergebracht. Mogelijk komt de Kupfer kaart uit dit restant en zou zo in het bezit van de familie Van Heeckeren terechtgekomen kunnen zijn. Dhr. R. Prins, die onderzoek heeft gedaan in de archiefstukken van de familie Van Heeckeren, kon echter geen aanwijzingen vinden betreffende een aankoop van een kaart.

De datering van de kaart

De Kupfer kaart moet gezien de inventarisering van 1748, voor dit jaar gemaakt zijn. Mogelijk kan dat nog bevestigd worden door het handschrift achter op de kaart te vergelijken met dat van de geïnventariseerde kaarten in het Nationaal Archief te Den Haag. Dan zijn er in de jaren 1741-1743, onder leiding van P. de la Rive veel extra ordinaire ingenieurs ingezet voor de verbetering van de vestingwerken in Oost-Nederland, mogelijk was Kupfer een van deze ingenieurs (Scholten, 1989, p. 46) en heeft Kupfer toen De la Rive kaart als basiskaart gebruikt voor zijn kaarten en uitgebreid met cartouche en landgoederen weergave. Ook zou de kaart even voor 1738 gemaakt kunnen zijn, het jaar

waarin De la Rive zijn kaart heeft gemaakt, maar dan zou De la Rive de kaart van Kupfer als basiskaart gebruikt hebben.

Intensiever archiefonderzoek zou mogelijk een nog juistere datering kunnen opleveren en wat meer duidelijkheid geven over de totstandkoming van deze fraaie kaart.

Dit artikel is eerder verschenen als *Een onbekende manuscriptkaart van Overijssel* in Huisorgaan IJsselacademie (Kampen) 27 (2004), blz. 58-65.

Literatuur

- Aardoom, L., Over de lotgevallen van het Hattinga oeuvre, de atlanten in het bijzonder. In: *Caert-Thresoor* 13 (1994), blz. 49.
 Donkersloot-de Vrij, Y. M., *Topografische kaarten van Nederland voor 1750*. Groningen, 1981.
 Koeman, C., *Geschiedenis van de kartografie van Nederland*. Alphen aan den Rijn, 1983.

Scholten, F.N.J., *Militaire topografische kaarten en stadsplattegronden van Nederland 1579-1795*. Alphen aan den Rijn, 1989.

Summary

The 18th-century manuscript map of the provincie of Overijssel by Samuël Kupfer / Ab Goutbeek

An unknown manuscript map of the province of Overijssel has recently surfaced. The map is part of the private collection of W.J. baron van Heeckeren van Molecaten in Doorn. It was made by Samuël Kupfer and dates from the middle of the eighteenth century. As it is on the same scale as the 1738 map of Peter de la Rive there is a presumed relationship between the two. This map is based on the 1652 map of Nicolaas ten Have. The Hattinga family copied the De la Rive map more than once in 1748-49. Kupfer's map was made before 1748. If he based his map on that of De la Rive, it dates after 1738. If, on the other hand, the Kupfer map was a source for De la Rive, the map must have been made shortly before 1738.

De spelling van het Nederlands is op dit moment volop in discussie. Nadat in 1995 een nieuwe spelling was ingevoerd, die voor veel commotie zorgde, is in 2005 een correctie op de spelling van 1995 bekendgemaakt. Deze 'correcties' waren zodanig dat een aantal kranten besloten heeft ze niet te volgen. Juist in deze periode heeft de redactie van *Caert-Thresoor* de fundamentele beslissing genomen dat de spelling van 1995 vanaf de 25ste jaargang volledig gevolgd gaat worden. Dat betekent dat spelling van de naam van het vak van *kartografie* in *cartografie* wordt veranderd. Dat geldt natuurlijk ook voor alle afleidingen, zoals *cartograaf*, *cartobibliografie* enz.

Peter van der Krogt

Kartografie of Cartografie?

Toen het tijdschrift in 1981 werd opgericht was de spellingskwestie van het woord 'kartografie' geen punt van discussie. De toenmalige officiële woordenlijst - het zgn. groene boekje uit 1954 - kende het fenomeen 'voorkeurspelling' en 'toegelaten vormen'.¹ De voorkeurspelling was *cartografie*, maar de vorm *kartografie* was toegelaten. Omdat de oprichters van *Caert-Thresoor* allen banden hadden met de Nederlandse Vereniging voor Kartografie, die het *Kartografisch Tijdschrift* publiceerde, was het niet meer dan logisch dat de spelling *kartografie* gehanteerd werd.

dière, secretaris-generaal van de Société de Géographie, in de vergadering van 11 december 1829 voorgelezen had. Een jaar eerder, op 18 december 1828, noemde Carl Ritter (1779-1859) in een lezing over kaarten van de Himalaya dat de betreffende kaarten 'durch die grösste Sorgfalt, Genauigkeit und unermüdete Ausdauer des gewissenhaftesten *Kartographen* Herrn Grimm, construiert und gezeichnet' waren. Ritters lezing werd pas in 1832 gepubliceerd², het verslag van De La Renaudière al in 1830³. De term komt in de jaren 1830 sporadisch voor in diverse Franse en Duitse tijdschriften, bijvoorbeeld in 1835 in een brief van de Nederlandse kaartenmaker baron Von Derfelden van Hinderstein. De term wordt nergens verklaard, dus van de lezers werd verwacht dat ze wisten wat het woord betekende.

Vanaf de jaren 1840 krijgt het woord *cartografie* steeds grotere verspreiding. Mijns inziens vooral door de Duitse atlascartograaf Emil von Sydow (1812-1873), die vanaf 1842 een overzichtsbld 'Kartographische Elemente' in zijn *Methodischer Hand-Atlas* opnam, en die vanaf 1856 in het tijdschrift *Petermanns Geographische Mitteilungen* de rubriek 'Der kartographische Standpunkt Europa's' verzorgde.

De eerste Nederlandse vermelding die ik heb gevonden is 1845, het boek van M.D. de Bruyn (1809-1881), *Over cartographie van Palestina: Berigt bij de uitgave eener kaart van het Heilige Land*. Uit de herkomst van het woord is dus niet af te leiden of de spelling met een 'k' of 'c' moet gebeuren. Voorstanders van de 'k' zeggen altijd dat we ook *kaart* en *karteren* schrijven; voorstanders van de 'c' kunnen naar de Franse herkomst *cartographie* verwijzen, maar voorstanders van de 'k' naar het Duitse *Kartographie*. Het herkomstbeginsel uit het oorspronkelijke Grieks/Latijnse woord *charta* geldt hier niet, want dan zouden we *chartografie* moeten schrijven (tot ver in de 19de eeuw schreef men in Duitsland *Charte* voor *Karte*). Zoals gezegd dateert de eerste Nederlandse vermelding van *cartographie* uit 1845. Daarna is het zowel met een 'c'

306

D'autres travaux **cartographiques** doivent encore trouver place ici : M. Van-der-Maelen, connu par son Atlas universel en publie un autre aujourd'hui consacré à la

Die eine vorliegende bezieht sich auf die Herbert-Hodgson'schen und Gerard'schen Messungen in Gurwhal und am Sutludsch, die andere auf Webb's Messungen in Kemaon; beide sind (auf dem beiliegenden lithographirten Blatte vereinigt) durch die grösste Sorgfalt, Genauigkeit und unermüdete Ausdauer des gewissenhaftesten **Kartographen** Herrn Grimm, construiert und gezeichnet, nach den Berichten und Tagebüchern dieser Englischen Surveyors niedergelegt, und die Gebirgszeichnung nach ihrer Berichterstattung, Schilderung und Messung eingetragen.

De oudst bekende gedrukte vermeldingen van het woord cartografie.

1. Boven: het jaarverslag over 1829 in het *Bulletin de la Société de Géographie* T. 12, N° 80 (december 1829), blz. 306.

2. Onder: de gedrukte lezing van Ritter in *Abhandlungen der Königl. Akademie der Wissenschaften zu Berlin aus dem Jahre 1830, Hist. Philol. Abhandl.* (Berlin, 1832), blz. 101-102.

Dr. P.C.J. van der Krogt (1956), onderzoeker-docent bij de Faculteit Geowetenschappen, Universiteit Utrecht, is voorzitter van de redactie van *Caert-Thresoor*.

Welke spelling is historisch juist, *cartografie* of *kartografie*? Om deze vraag te beantwoorden kijken we eerst waar het woord *cartografie* vandaan komt. De resultaten zijn nogal verrassend. In een latere bijdrage zal ik er uitgebreid op ingaan. Tot nog toe wordt in de cartografie algemeen aangenomen dat *cartografie* een Portugees neologisme is, dat voor het eerst gebruikt is in een brief van 8 december 1839 door de burggraaf van Santarém. Hij schrijft daarin dat hij dat woord gemaakt heeft. De term zou daarna voor het eerst gedrukt zijn in het *Bulletin de la Société de Géographie* in 1840. Dat klopt echter niet. Reeds in 1829 zien we in het *Bulletin* het gebruik van 'les travaux cartographiques' in het jaarverslag, dat Ferdinand de La Renau-

als een 'k' geschreven. In 1898 publiceerde Henri Zondervan zijn cartografisch leerboek onder de titel *Proeve eener algemeene kartografie*. Het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap liet de spelling in zijn tijdschrift afhangen van de auteur. Zo komt het voor dat Beekman in 1908 over *kartographische* spreekt⁴, Wieder in 1912 over *cartographie*⁵ en Keuning in 1914 *kartografie*⁶ schrijft.

In het digitale krantenarchief van de Koninklijke Bibliotheek⁷, dat de kranten *Centrum* (1910-1930), *NRC* (1910-1930), *Het Vaderland* (1920-1945) en *Het Volk* (1910-1920) bevat, levert de zoekvraag 'cartografie' 91 treffers op 67 pagina's, 'kartografie' heeft 30 treffers op 28 pagina's. Een verhouding van 3:1.

Het is dan ook niet zo vreemd dat in de spelling van 1954 *cartografie* de voorkeur kreeg, maar *kartografie* werd toegelaten. In 1958 werd de *Kartografie Sectie* van het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap, met zijn blad *Kartografie*, opgericht.⁸ Hieruit ontstond de Nederlandse Vereniging voor Kartografie. De oprichters hebben daarbij voor de toegelaten spelling gekozen, en niet voor de voorkeurspelling. Nadat in 1995 *cartografie* de officiële vorm werd heeft de NVK bewust aan *kartografie* vastgehouden, zo ook de Vereniging Geo-Informatie Nederland, waarin de NVK in 2002 is opgegaan. De vereniging verklaart dat als volgt 'We hebben het over Kartografie en Kartografen, en niet over Cartografen en Cartografie. Kartografen doen dat, omdat ze het tenslotte ook over Kaarten en niet over Caarten hebben. We zijn als beroepsgroep nogal eigenwijs en trekken ons bewust niets van de laatste spellingswijziging aan...'⁹. De officiële voorschrift van *cartografie* boven *kartografie* heeft zijn invloed gehad: een zoekopdracht via Google naar Nederlandse pagina's leverde ca. 38.100 pagina's met een 'k', en maar liefst 298.000 met een 'c', dus slechts 9% 'k's (in 2004 telde Den Boer nog ruim 28%, nl. 4.220 tegen 10.600). Maar er is een groot verschil in de soort gebruikers van de 'k' en 'c'. Professionele gebruikers (degenen die over het vak publiceren) hebben veel meer voorkeur voor de 'k'. Picarta, de on-line catalogus van publicaties in Nederlandse bibliotheken, geeft 945 Nederlandse titels met (*c/k*)*artografie*, *-graaf*, *-grafisch(e)*.¹⁰ In de tabel staat de verdeling over de spelling met c en k gesplitst in voorkomen in verschillende periodes.

3. Carl Ritter (1779-1859) is een van de eersten die het woord cartograaf gebruikte. Met zijn leermeester J.C.F. GutsMuths is hij vereeuwigd in een standbeeld in zijn geboorteplaats Quedlinburg (foto René van der Krogt).

jaren	karto-	carto-
t/m 1954	46 (47%)	51 (53%)
1955-1994	469 (68%)	221 (32%)
1995-2000	58 (60%)	39 (40%)
2001-nu	18 (30%)	43 (70%)

Uit de tabel blijkt dat *carto-* aan de winnende hand is. Voor de invoering van de spelling 1954 was het aantal professionele gebruikers van *karto-* en *carto-* ongeveer gelijk. In de periode 1995-1994 is - ongetwijfeld onder invloed van de NVK - de verhouding *k-c* 2:1. In de eerste vijf jaar na 1995 daalt het aantal professionele 'k'-gebruikers en in de tweede vijf jaar is de verhouding 2:1 in het voordeel van de 'c'. De redactie van *Caert-Thresoor* heeft zich nu dus aangesloten bij de meerderheid, en zal nu kunnen zeggen dat ze het over Cartografie en Cartografen hebben omdat het tijdschrift tenslotte *Caert-Thresoor* heet en niet *Kaart-Trésor*...

Postscriptum

Het onderzoek naar het eerste voorkomen van cartografie gaat nog door. Ik verzoek een ieder die in bronnen van vóór 1840 het woord cartografie of een afleiding daarvan in welke taal dan ook kent, mij dat te schrijven (p.vanderkrogt@geo.uu.nl). Bij voorbaat dank.

Noten

- 1 *Woordenlijst van de Nederlandse Taal* ('s-Gravenhage: Staatsdrukkerij, 1954).
- 2 *Abhandlungen der Königl. Akademie der Wissenschaften zu Berlin aus dem Jahre 1830, Hist. Philolog. Abhandl.* (Berlin, 1832), blz. 95-120.
- 3 *Bulletin de la Société de Géographie* T. 12, N° 80 (december 1829), blz. 306. Ondanks de datering zal publicatie niet vóór 1830 plaatsgevonden hebben.
- 4 A.A. Beekman, 'Een paar kartographische merkwaardigheden'. *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap* 25(1908), p. 889-891.
- 5 F.C. Wieder, 'Onze kennis van de XVIde eeuwse cartographie'. *Tijdschrift KNAG*, 2e ser. 29 (1912): 1-9.
- 6 J. Keuning, 'Kartografie van Friesland tot 1600'. *Tijdschrift KNAG*, 2e ser. 31 (1914): 12-41.
- 7 <http://kranten.kb.nl/index.html>.
- 8 Adri den Boer, 'Diaconie en Cartografie'. *Geo-Info* 2004, nr. 2, blz. 51.
- 9 http://www.kartografie.nl/dit_is_kartografie/interview/
- 10 Gebruik is gemaakt van de optie geavanceerd zoeken, gezocht is op titelwoord, resp. *cartogr** en *kartogr**, waarbij als taal Nederlands is gekozen en de betreffende periodes als jaar van publicatie. Het merkwaardige feit doet zich voor dat het totaal van de vier periodes niet overeenkomt met het aantal treffers als zonder jaar van uitgave gezocht wordt (*cartogr** resp. 568 en 591, *cartogr** 325 en 354).

Summary

'Kartografie' or 'Cartografie'? / Peter van der Krogt

Until 1995 the word for cartography could be spelled in the Dutch language as 'kartografie' and as 'cartografie'. With the spelling reform of 1995 only 'cartografie' was allowed. Just as the Nederlandse Vereniging voor Kartografie (Dutch Association for Cartography) *Caert-Thresoor* kept spelling 'kartografie'. In November 2005 the editorial board decided that from beginning 2006, *Caert-Thresoor* will use 'cartografie'. In respect to this the origin of the word cartography is researched. It is not invented by the Viscount of Santarem in 1839, as is stated in the literature. The oldest mentions of the word are found in 1829 in the year report of the Société de Géographie in Paris (as 'cartographique') and in 1828 in a paper read by the German Geographer Carl Ritter (as 'Kartograph'), which was published only in 1832. The oldest mention in Dutch is in 1845 as 'cartographie'. Thus there is no historical reason to keep a spelling with a 'c' or 'k' in Dutch.

In 1889 beweert de auteur van het eerste uitvoerige handboek van de geografie van Nederlands Oost-Indië, getiteld *Nederland tussen de Tropen*, in het voorbericht: 'Naar ik mij vlei, heb ik van al de belangrijkste bijdragen tot de geographie onzer koloniën gebruik gemaakt.' Een gezonde dosis wantrouwen lijkt hier op zijn plaats, maar in dit geval kunnen we de auteur, namelijk Roelof Schuiling, wel geloven. De naam Schuiling zou later, in de twintigste eeuw, een bijna legendarisch begrip worden: 'Altmeister', 'Maestro', 'Nestor der Nederlandsche Geografen'¹ of gewoon, wat minder hoogdravend, 'de stoe-re Drent'. In dit artikel zal worden aangetoond dat het genoemde citaat, met 'geographie' vervangen door 'kartographie', ook van toepassing is op de in 1898 door Schuiling vervaardigde *Schoolkaart van Insulinde*. Deze groot formaat wandkaart geeft in één oogopslag een vrij compleet overzicht van de Indische cartografie vlak voor het einde van de 19de eeuw.

Zo er al in de 19de eeuw een jansaliegheest heeft rondgewaard in Nederlands Oost-Indië, dan toch zeker niet meer in de jaren '80 en '90 van die eeuw. Men hoeft daarvoor slechts te denken aan in die tijd spelende zaken als het einde van de onthoudingspolitiek² en de nationalistische opleving, de aanleg van spoor- en tramwegen en de winning van steenkolen en petroleum, de militaire en geografische expedities en de tot de verbeelding sprekende ontdekkingsreizen, de triangulatie van Sumatra en het planten der Nederlandse vlag op 141° oosterlengte. In 1898 viel het echter niet mee om deze en andere recente

De Schoolkaart van Insulinde van R. Schuiling:

Een overzicht van de Indische cartografie in 1898 op vijf m²

1. Portret van R. Schuiling uit het gedenkboek bij zijn 70ste verjaardag.⁵

len zien, dan is het aanbod nog beperkter.³ De tweede druk van de schoolwandkaart van (P.R.) Bos, Rijkens en Van Gelder (1890) en de (wand)kaarten van Kan (1892) en (H.Ph.Th.) Witkamp (1893) ontberen alle drie de vele kleine en grote aanpassingen van het kaartbeeld die in de loop van de jaren '90 nodig bleken te zijn. *De Schoolkaart van Insulinde* van Schuiling kwam in 1898 eigenlijk als geroepen. In een recensie van deze kaart was de schoolgeograaf Niermeyer ook deze mening toegedaan: '[Er] bestonden thans alleen zeer verouderde wandkaarten. Zoo is deze kaart een ware uitkomst.'⁴

Schuilingsche Arbeit

De loopbaan van Schuiling (1854-1936; zie afbeelding 1) doet denken aan een Hollywood-filmscenario: een boerenzoon uit het Drentse Annen werkte zich grotendeels door zelfstudie op tot leraar aan de Rijksskweekschool in Deventer en vervolgens tot een van de vormgevers van de geografische wetenschap in Nederland.⁵ Hij publiceerde een duizelingwekkend aantal aardrijkskundige leerboeken, atlassen⁶, schoolplaten en wandkaarten bij vier uitgeverijen: Noordhoff, Thieme, Tijl en Ten Brink, alsof hij aan een of twee uitgevers niet genoeg had. Schuiling is vooral bekend geworden door als eerste het beginsel van de 'natuurlijke landschappen' toe te passen: 'De aard van den bodem moet grondslag en uitgangspunt zijn voor alle geografische beschouwingen.'⁷ Dit beginsel heeft hij zeer consequent toegepast onder meer in *Aardrijkskunde van Nederland* (1884), in *Nederland tussen de Tropen* (1889) en op de gehele aarde in *Beknopt leerboek der Aardrijks-*

ontwikkelingen ook in de kaarten van Nederlands Indië terug te vinden. De voorloper van de *Atlas van Tropisch Nederland* (1938), de bekende atlas van Stemfoort en Ten Siethoff (1883-1885), was sterk verouderd, terwijl de tweede druk pas in 1907 compleet verkrijgbaar was. Afgezien van Java waren van grote delen van de archipel nog geen topografische kaarten beschikbaar. De zee-kaarten van het 'Hydrographisch Bureau' werden regelmatig bijgewerkt maar gaven toch vooral kustlijnen en zeediepten. Volks- en schoolatlassen van bijvoorbeeld Van Gelder, Havenga, Pijnappel, Versteeg en (P.H.) Witkamp waren doorgaans niet gedetailleerd en niet erg nauwkeurig. Onder de atlassen was in 1898 wellicht de vierde druk van de gedetailleerde atlas van Dornseiffen een goede keus, hoewel deze toch ook al weer vier jaar oud was. Zouden we geen verbrokkeling willen van het kaartbeeld in atlassen, en Nederlands Indië op een grote kaart afgebeeld wil-

Dr.ir. L.E.S. Brink is eigenaar van antiquariaat De Wereld aan de Wand, dat gespecialiseerd is in schoolwandkaarten.

2. Schoolkaart van Insulinde van R. Schuiling uitgegeven door W.J. Thieme te Zutphen en gedrukt door J.H. van de Weijer te Groningen (1898, 199 x 247 cm, privé-collectie auteur).

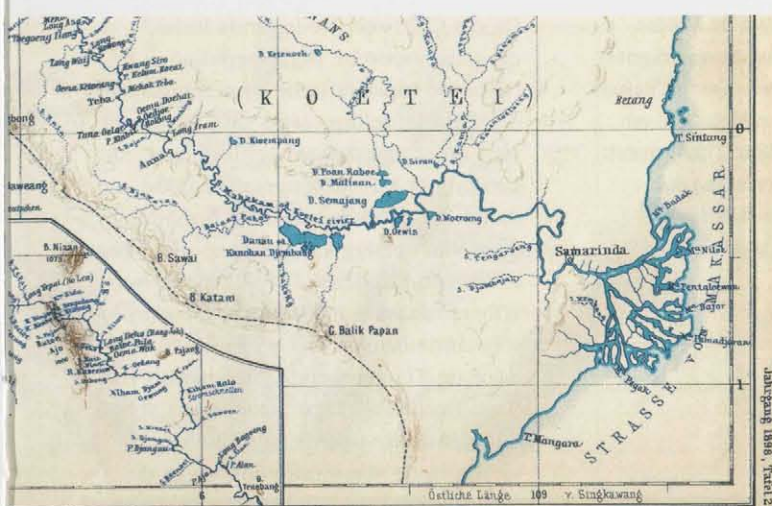
kunde (1894). Staatkundige grenzen werden daarbij ondergeschikt gemaakt aan de grenzen van de landschappen, en er is veel aandacht voor de geologie, ook die van de jongste tijdvakken. Zijn methode vond veel weerklank in de geografische wereld van die tijd, 'wiewohl es die nicht leichte Konkurrenz mit den Beekmanschen und Blinkschen Arbeiten auszuhalten hatte.'⁸ Ondanks Schuiling's fysisch-geografische oriëntering bleek hij op latere leeftijd toch ook open te staan voor de nieuwe denkbeelden van de economische geografie. Een streven naar volledigheid is een ander kenmerk van het werk van Schuiling. Beknoptere versies van genoemde leerboeken bleken dan ook nodig om gebruikers op scholen niet af te schrikken. De kroon

op zijn levenswerk *Aardrijkskunde van Nederland* kon echter ongestoord uitgroeien tot een geografische encyclopedie, kortweg *Nederland* getiteld (zesde druk, 1934-1936), in twee delen met 1900 pagina's, 400 figuren en maar liefst 100 kaarten. Opmerkelijk is verder dat Schuiling (net zoals de kamergeleerden P.J. Veth en C.M. Kan) nooit in Nederlands Indië is geweest, en toch, gezien zijn leerboeken, artikelen en kaarten op dit gebied, als een Indiëkenner beschouwd kan worden. Originele ideeën over geografie en het onderwijs daarin, een streven naar volledigheid en veel kennis van Indië: de ingrediënten voor een grootse wandkaart van Nederlands Oost-Indië waren aanwezig.

De geheele eilandenwereld

De ideeën van de evolutionist Wallace zijn vooral door de vertaling door Veth van *The Malay Archipelago* (1869) in

Nederland bekend geworden. Wallace verdeelde de Indische archipel in een Aziatisch en een Australisch gedeelte volgens een lijn door de straten van Makassar en Lombok. In de jaren '80 werd deze 'grenslijn van Wallace' steeds meer in twijfel getrokken. Ook Schuiling interesseerde zich natuurlijk voor deze natuurlijke indeling, en schreef er in 1888 een uitvoerig artikel over⁹, waarbij hij twee nieuwe continentale grenslijnen voorstelde (de '100 vadem'-dieptelijnen langs de twee continenten) met daartussen een overgangsgebied. Een zienswijze die de tand des tijds beter heeft doorstaan dan die van Wallace. Het artikel is echter ook te zien als een verantwoording van de in zijn handboek *Nederland tusschen de Tropen* (1889) gehanteerde indeling van de archipel in vijf groepen: Aziatisch Insulinde, Celebes, Timor groep, Molukken en Australisch Insulinde. Uit het artikel en het handboek blijkt dat Schuiling Nederlands Indië in eerste instantie beschouw-

3. Stroomgebied van de Mahakam; boven: fragment van de expeditiekaart van A.W. Nieuwenhuis¹⁷, onder: fragment van de *Schoolkaart van Insulinde*.

de als een onderdeel van een uitzonderlijk uitgebreide eilandenbrug tussen twee continenten. Tien jaar voor de publicatie in 1898 zal een deel van het kaartontwerp van de *'Schoolkaart van Insulinde'* dan ook al vastgestaan hebben voor Schuiling met als kaarttitel de van Multatuli afkomstige term 'Insulinde' (oftewel eilandenwereld), en niet de gebruikelijke, staatkundige term 'Nederlandsch Oost-Indië'. Een afbeeldingsvlak dat de verbindingen met Azië en Australië duidelijk naar voren brengt. En verder een gedetailleerde weergave van zeediepten en vulkanische activiteit aangezien beide een rol spelen bij de overgang van het ene continent naar het andere. Het uiteindelijke resultaat is in afbeelding 2 weergegeven. De voor de detaillering noodzakelijke schaal van 1:2.700.000, het gekozen afbeeldingsvlak en de grote inzetten leverden een uit twaalf bladen opgebouwde wandkaart op van 2.0 m hoog en 2.5 m breed, hetgeen deze kaart, in ieder geval wat betreft oppervlakte, tot een van de grootste, Nederlandse wandkaarten maakt. Vooral de drie verbindingen met Azië (Nicobaren en Andamanen; Malakka; Filipijnen en Taiwan) komen

goed naar voren, en '[dat] was op eene wandkaart van Indië nog niet toegepast'.⁴ De drie grote inzetten (*Sumatra*, 1:1.350.000; *Java en Madoera*, 1:900.000; *De voornaamste Molukken en de Minahasa*, 1:900.000) zijn natuurkundig ingedeeld, maar (ietwat onverwachts gezien Schuilings voorkeuren) de hoofdkaart is staatkundig ingedeeld. Uit een korte toelichting van Schuiling in een fondscatalogus van Thieme (1901) blijkt dat het staatkundige overzicht bedoeld was om de kaart niet alleen voor middelbare scholen maar ook voor lagere scholen interessant te maken. Het valt echter te betwijfelen of veel lagere scholen het in die tijd aangedurfd hebben zo'n grote, gedetailleerde en relatief dure wandkaart aan te schaffen.

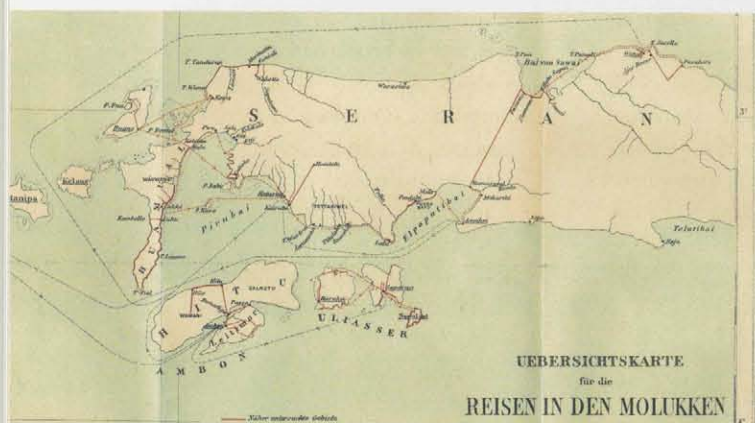
Op zoek naar de bronnen van Schuiling: een reis door Borneo en de Groote Oost

Een 'Opgave der Bronnen' in bovengenoemde atlas van Dornseiffen is een gunstige uitzondering op de regel dat 'in de kartografie, vroeger en nu, zelden voorgekomen [is] dat de bron genoemd

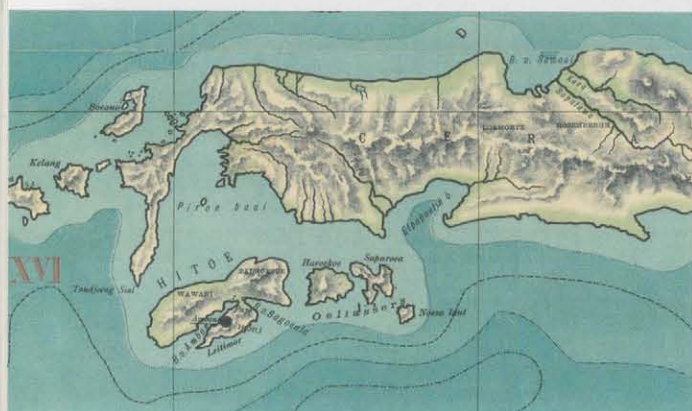
wordt'.¹⁰ Voor school(wand)kaarten geldt deze regel helaas ook vrijwel altijd, en zo ook voor de *Schoolkaart van Insulinde*. Om toch te kunnen achterhalen hoe Schuiling deze wandkaart heeft gecompileerd, en of 'al de belangrijkste bijdragen' zijn gebruikt, zit er niets anders op dan een groot aantal (schets-)kaarten die als bron kunnen hebben gediend te vergelijken met delen van Schuilings kaart. Deze zoektocht naar de bronnen zal ons voeren over de zeeën naar Borneo, Celebes, de Molukken en Nederlands Nieuw-Guinea. De in 1898 beschikbare, topografische kaarten van Java, delen van Sumatra, Bangka, Blitoeng en delen van de Kleine Soenda-eilanden (Bali, Lombok, Soemba) vormden voor deze gebieden uiteraard de voor de hand liggende gegevensbronnen. De spellingswijze van de namen in dit artikel is gelijk aan die op de *Schoolkaart van Insulinde*, die Schuiling overgenomen heeft van de in 1897 door een commissie van het KNAG samengestelde *Woordenlijst van eenige aardrijkskundige namen in Nederlandsch Oost-Indië*.

De zeeën: 'nog altijd ontbreken vele belangrijke loodingen'

In het in 1898 nog jonge wetenschapsgebied van de oceanografie vormden de zeeën van de Indische archipel, met hun complexe afwisseling van ondiepe randzeeën en diepe bekkens, een uitnodigend studie-object. Een vooraanstaand oceanograaf, O. Krümmel, publiceerde in 1882 al een dieptekaart van dit gebied¹¹, en wat later werd het zeebodembodemreliëf in kaart nr. 25 (1888) van de *Physikalischer Atlas* van (Hermann) Berghaus weergegeven. Dat Schuiling dergelijke publicaties goed bijhield blijkt alleen al uit het feit dat hij als eerste de van Krümmel afkomstige term 'Australaziatische Middellzee' in Nederland introduceerde. Bij het bovengenoemde artikel over de grenslijn van Wallace (1888) voegde Schuiling een uit de kaarten van Krümmel en Berghaus samengestelde dieptekaart. Volgens Berghaus was deze echter niet 'samengesteld' maar 'einfach kopiert' uit zijn *Physikalischer Atlas*.¹² In feite is Schuilings dieptekaart een knappe generalisatie van Berghaus' kaart, maar waarschijnlijk heeft Schuiling zich deze kritiek toch aangetrokken. De voorstelling van de zeediepten op de *School-*

4. West- en Midden-Ceram; boven: fragment van een kaart in 'Reisen in den Molukken' van K. Martin (1894), onder: fragment van de *Schoolkaart van Insulinde*.

kaart van *Insulinde* is namelijk niet meer gebaseerd op bestaande kaarten maar geheel opnieuw getekend. Met behulp van drie tinten blauw en drie dieptelijnen zijn zes dieptezones aangegeven (zie afbeelding 4 onder; blijkbaar waren zes blauwtinten financieel niet haalbaar). Dieptecijfers staan niet vermeld, maar toch is na te gaan, dat de tot 1898 op kaarten en in tijdschriften gepubliceerde 'loodingen'¹³ zorgvuldig zijn gebruikt voor het construeren van de dieptezones. De Nederlandse zeekaart *Oost-Indische Archipel* (oost- en westblad, schaal 1:3.000.000) uit 1897 geeft een groot aantal van deze peilingen, waarbij het echter niet is aangedurfd om hieruit dieptelijnen af te leiden. Vooral diepzeepeilingen, vrijwel altijd van buitenlandse diepzee-expedities, waren er in 1898 nog veel te weinig, waardoor Schuiling noodzakelijkerwijs flink wat fantasie gebruikt moet hebben voor het tekenen van de dieptelijnen. Pas door de resultaten van de Siboga-expeditie (1899-1900) en de Snellius-expeditie (1929-1930) zouden werkelijk betrouwbare dieptekaarten mogelijk worden. Onder Lombok tekent Schuiling een klein gebiedje van meer dan 6000 m diep, wat echter maar op één meting van 6205 m (kabelschip 'Recorder', 1888) gebaseerd is. Deze dieptezone kan desondanks beschouwd wor-

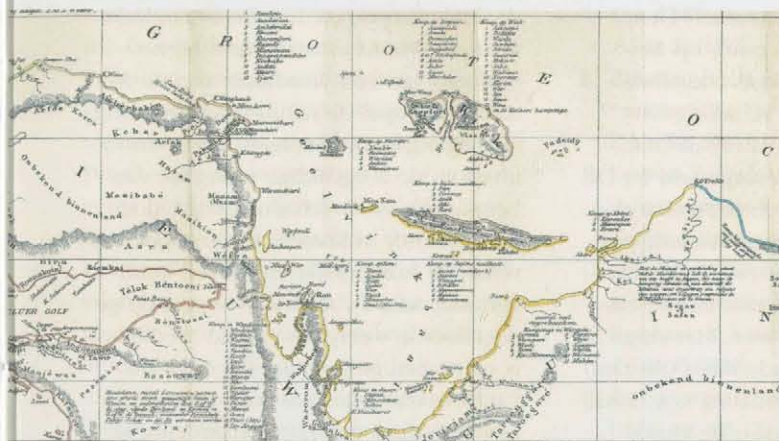
den als een Java-trog avant-la-lettre. Ook de betrouwbaarheid van de zeediepte-metingen liet te wensen over. Een in 1885 door de Duitse bark 'Karl' gevonden zeebank tussen Celebes en Boeroe met een diepte van slechts circa 100 m¹⁴ blijft nog jarenlang rondspoken op diverse kaarten (de genoemde kaarten van Berghaus en Schuiling uit 1888, Stieler's *Handatlas* (1890), zeekaarten en zelfs nog op de overzichtskaart (1901) in de tweede druk van de atlas van Stemfoort en Ten Siethoff). Rondspoken is het goede woord, aangezien tijdens de Siboga-expeditie vastgesteld is dat de Banda Zee op die plaats maar liefst circa 5000 m diep is. De stoere Drent had geen Siboga-expeditie nodig om deze spookbank al in 1898 uit de *Schoolkaart van Insulinde* te verjagen.

Borneo: 'fantasiebergketenen en ronddoolende rivieren'

In tegenstelling tot de kartering van de Zuider- en Oosterafdeling, was het in de kartering van de Westerafdeling van Borneo aan het einde van de 19de eeuw wel gedaan met aan de fantasie ontleende bergen en rivieren. 'Een der meest spectaculaire verrichtingen uit de geschiedenis van de Topografische

Dienst (TD) van Nederlands-Indië'¹⁵, de op astronomische plaatsbepalingen gebaseerde topografische opname van de Westerafdeling (1886-1895), liet niet veel meer aan de verbeelding over. De geoloog G.A.F. Molengraaff maakte dankbaar gebruik van deze opname door zijn verslag van een expeditie naar de Boven-Kapoeas (1893-1894) in het vooraanstaande *Petermanns Geographische Mitteilungen* te voorzien van een door de TD getekende 'Stromkarte von West Borneo'.¹⁶ Deze kaart heeft Schuiling gebruikt voor de kustlijnen en rivieren in de Westerafdeling en in de zuidwesthoek van de Zuider- en Oosterafdeling. De bergtekening heeft hij direct aan de bovengenoemde topografische kaarten ontleend. Was de eerste landkaartbron dus niet moeilijk te vinden, de TD zal tijdens de rest van onze zoektocht in Borneo en in de Grote Oost maar een bescheiden rol spelen.

Voor het stroomgebied van de Mahakam moest Schuiling gebruik maken van de kaart bij het verslag van een andere succesvolle expeditie dwars door Borneo (1896-1897) onder leiding van de arts-etnoloog A.W. Nieuwenhuis¹⁷ (zie afbeelding 3). Deze kaart week 'op verbluffende wijze af van alle bestaande'¹⁸, en gaf een sterke verbetering van het kaartbeeld van Midden- en Oost-Borneo. Daarom mocht Schuiling van geluk spreken dat hij deze in januari 1898 in *Petermanns Geographische Mitteilungen* gepubliceerde kaart nog net kon opnemen in zijn *Schoolkaart van Insulinde*. Ook voor het gebied tussen West-Borneo en het Mahakam-stroomgebied leverde dit Duitse tijdschrift de kaartbron: *Der Südosten von Borneo* van de mijnningénieur G. Schneiders.¹⁹ Nederlandse zeekaarten van het 'Hydrographisch Bureau', in ieder geval *Oostkust Borneo: Van Batoe Tinagat tot Tarakan* (1892), heeft Schuiling voor de kustlijnen in het noordoosten gebruikt. Voor het Engelse Noord-Borneo is uitgegaan van een Engelse kaart in het in 1890 uitgegeven *Handbook of British North Borneo*.²⁰ Van deze kaart echter niet de grens tussen het Engelse en Nederlandse gebied in het noordoosten, die, hoe kon het ook anders, veel te zuidelijk lag. Een traktaat van 1892 legde die grens vast op 4° 10' N.B., en nam daarmee bij veel goede vaderlanders een hoop zorgen weg.

5. Noordkust van Nederlands Nieuw-Guinea; boven: fragment van een kaart van F.S.A. de Clercq³⁷, onder: fragment van de *Schoolkaart van Insulinde*.

Celebes: 'het geheimzinnige waas dat groote deelen ervan nóg bedekt'

De 19de-eeuwse, gecompileerde zee-kaarten op de schaal 1:1.000.000 van het 'Hydrographisch Bureau' in Batavia waren niet altijd betrouwbaar, maar desondanks een onontbeerlijke informatiebron voor kaartenmakers. Dit gold ook voor Schuiling, want alle kustlijnen van Celebes op de *Schoolkaart van Insulinde* zijn verkregen door een zorgvuldige generalisatie van deze zeekaarten (bijvoorbeeld *Oostkust Celebes: Blad I*, 1893). Het invullen van het binnenland was echter minder eenvoudig, aangezien er alleen bruikbare topografische kaarten beschikbaar waren van het zuidelijk gedeelte van de zuidarm (*Kaart van Zuid-Celebes*, 1:200.000, 1886) en van het oostelijk gedeelte van de noordarm (*Kaart van de Minahassa* door de oud-resident van Menado, Van Musschenbroek, 1:100.000, 1878). De kaart van Van Musschenbroek was ook al gebruikt voor de atlas van Stemfoort en Ten Siethoff (1883-1885). De weergave van de Minahassa bij Schuiling (1:900.000) is dan ook vrijwel gelijk aan die in de atlas (1:800.000). Andere gelijkenissen tussen schoolkaart en atlas zijn vrijwel niet aan te wijzen, hetgeen illustreert hoe sterk het kaartbeeld van Nederlands

Indië in de jaren '80 en '90 aan verandering onderhevig was. De ontdekking van en het onderzoek naar de talrijke meren van Celebes zijn duidelijke voorbeelden daarvan. De Utrechtse geoloog A. Wichmann deed onderzoek naar het ontstaan van deze meren, en publiceerde in 1893 een kaart *Die Binnenseen von Celebes*, waarvan onderdelen terug zijn te vinden in de *Schoolkaart van Insulinde* (Tempe-meer en omgeving).²¹ Het Limbotoe-meer in de noordarm is ontleend aan een kaart van de assistent-resident van Gorontalo G.W.W.C. baron van Hoëvell in het tijdschrift van het KNAG.²² Het meeste opzien baarden echter de ontdekkingsreizen in 1893-1896 van de Zwitserse zoölogen P. en F. Sarasin (neven maar in de literatuur ook vaak broers genoemd). Of in de woorden van Schuiling: 'door de Sarasins kreeg de kaart van Celebes een nieuw voorkomen'.²³ Een groot aantal meren (waaronder Poso en de nog geheel onbekende Matanna en Towoeti) en rivieren heeft Schuiling overgenomen van de door de Sarasins in 1894-1896 gepubliceerde voorlopige kaartontwerpen.²⁴ Ontdekkingsreizigers als de Sarasins hadden in Midden-Celebes echter geduchte concurrenten aan de zendeling-geografen Kruijt en Adriani. Kruijt was in 1894 de Sarasins te snel af met de

publicatie van een kaart van het Posomeer.²⁵ Schuiling koos toch voor de Sarasin-variant van dit meer, waarschijnlijk omdat de Zwitserse kaart gebaseerd was op astronomische plaatsbepalingen.²⁶ Als een soort troostprijs voor de onverschrokken zendelingen heeft Schuiling wel het kleine, door Adriani en Kruijt in 1897 (her)ontdekte Lindoe-meer afgebeeld.²⁷

De Molukken: 'het eiland moest toch ook een zuidkust hebben'

Voor het selecteren van de door Schuiling gebruikte kaartbronnen zouden kaarten, waarin een groot aantal weergaven van een bepaald gebied met elkaar worden vergeleken, handig zijn geweest. Helaas is daar maar één voorbeeld van gevonden: *Voorstelling van eenige eilanden en groepen der Molukken (etc.)* van de eerste hoogleraar in de geografie C.M. Kan.²⁸ De zeventien weergaven van Boeroe, Kei-eilanden en Aroe-eilanden in atlanten en kaarten (periode 1872-1886) blijken niet alleen alle hemelsbreed van elkaar te verschillen, maar ook van de weergave van deze eilanden op de *Schoolkaart van Insulinde*. De kaartbronnen van Schuiling dateren dan ook doorgaans uit de periode 1888-1898, hetgeen ook geldt voor de hierna volgende, voor de Molukken gebruikte bronnen. Tien jaar oud, maar in 1898 nog steeds de meest gedetailleerde, was de *Kaart van het Noorder Schiereiland van Halmahera* van luitenant en Halmaheira-kenner C.F.H. Campen.²⁹ Schuiling heeft zo veel details van deze kaart overgenomen, dat duidelijk zichtbaar is dat de minder gedetailleerde weergegeven rest van Halmahera van een andere bron afkomstig is (zee-kaart *Moluksche Archipel*). In 1892 verscheen een andere gedetailleerde, door Schuiling gebruikte kaart, ditmaal van een luitenant ter zee, H.O.W. Planten: *Keij of Ewaf Eilanden*.³⁰ Deze veelgeprezen kaart was het resultaat van een van de weinige 19de-eeuwse expedities van het KNAG die wel konden worden uitgevoerd. De dertien kaarten van Boeroe, Ceram en andere eilanden rond de Banda Zee in het standaardwerk *De Sluik- en Kroesbarige Rassen tusschen Selebes en Papua* (1886) van de oud-resident van Timor en Ambon J.G.F. Riedel zijn alle niet gebruikt. Dat Schuiling niet op de hoogte was van dit werk is niet goed voorstelbaar. Waarschijnlijker

is het dat Schuiling het eens was met de kritiek van Kan op Riedels kaarten: geen schaalvermelding en 'dikwijls aan opgaven van inlanders ontleend'.³¹ Met het standaardwerk van de Leidse geoloog K. Martin *Reisen in den Molukken* (eerste deel 1894) had Schuiling wellicht meer affiniteit. De kustlijnen en rivieren van Boeroe en Ceram op de *Schoolkaart van Insulinde* zijn van een kaart in dit boek afgeleid (zie afbeelding 4). Maar ook hier is weer sprake van compilatie: de gebergtekening van Ceram is overgenomen van twee grote, fraaie kaarten van de ook in de Molukken actieve baron Van Hoëvell.³² Sommige bergketens van de baron moesten daarbij wel iets verlegd worden om de rivieren van Martin toch de weg naar de zee te kunnen laten vinden.

Nederlands Nieuw-Guinea: 'zwijgende wapenborden houden daar het Nederlandsche gezag hoog'

Het is niet moeilijk om in de 'Insulinde'-kaart van de Beekman-Schuiling *Schoolatlas van de Gebeele Aarde* de hand van de tweede auteur te zien. In de achtste druk (1927) van deze atlas staat in Nieuw-Guinea nog vermeld 'Onbekend Binnenland'. Zeker in de 19de eeuw was de kartering van Nieuw-Guinea beperkt tot het tekenen van kustlijnen, baaien en vanaf de zee zichtbare, al of niet met sneeuw bedekte bergtoppen. Niet verwonderlijk dan dat de eerste, grote compilatiekaart van Nieuw-Guinea van het 'Topographisch Bureau' (schaal 1:2.000.000, 1897) grotendeels gebaseerd is op zeekaarten van het 'Hydrographisch Bureau' (voornamelijk *Noordkust Nieuw Guinea* en *Zuid Westkust Nieuw Guinea*). Schuiling had eenvoudig deze compilatiekaart kunnen overnemen, maar de ernstige kritiek in de Indische Gids van 1890 van de oud-resident van Ternate F.S.A. de Clercq³³ op de uit 1889 daterende zeekaart *Noordkust Nieuw Guinea* heeft hem wellicht doen besluiten zijn eigen compilatie te maken. De kaarten in de standaardwerken over Nieuw-Guinea van Robidé van der Aa (1879)³⁴ en Haga (1884)³⁵ waren voor Schuiling niet bruikbaar, want beide zijn gebaseerd op de verouderde in 1875-1876 opgenomen Nieuw-Guinea-kaart van P. Swaan.³⁶ De Clercq bleek echter niet alleen kritiek te kunnen leveren, maar publiceerde ook in 1893 de kaart *West en Noordkust van*

Nederlandsch Nieuw-Guinea.³⁷ Deze vinden we grotendeels terug op de *Schoolkaart van Insulinde* (zie afbeelding 5). Ook hier kon Schuiling het compileren echter niet laten: de Mac cluer-golf (nogal grof voorgesteld bij De Clercq), Japen en de Schouten-eilanden zijn toch weer van de bekritiseerde zeekaart afkomstig. Op Nieuw-Guinea kwamen zendelingen soms ook met verrassende vondsten naar voren. Het enige door Schuiling getekende meer (Santani) is afkomstig van de zendeling G.L. Bink, die in 1893 een tocht naar de Humboldt-baai had gemaakt.³⁸ De zuidwestelijke kust was nog minder bekend dan de overige kusten door de aanwezigheid van de vele riffen en modderbanken. Schuiling kon gebruik maken van de in 1895 verbeterde zeekaart van dit gebied. Aangezien Robidé van der Aa reeds in 1879 het noordelijk van Kaap d'Urville gelegen Stephen-eiland als niet bestaand had verklaard, zullen we de aanwezigheid van dit eilandje (en alle dieptezones eromheen) op de *Schoolkaart van Insulinde* maar als een schoonheidspukkel beschouwen.³⁹

Bevindingen eener zoektocht

In een uitgebreide en lovende recensie van de *Schoolkaart van Insulinde* door Niermeyer⁴ komt de volgende, opvallende uitspraak voor: 'Aan den vervaardiger eener schoolkaart mag men echter niet den eisch stellen dat hij zal doen wat niemand voor hem gedaan heeft: een kritische compilatie van het kaartmateriaal leveren voor de nog niet topographisch opgenomen terreinen'. In het bovenstaande is echter geprobeerd om aan te tonen dat dit nu precies omschrijft hoe Schuiling te werk is gegaan bij het samenstellen van de *Schoolkaart van Insulinde*. Zowel de kritische compilatie als de in de *Schoolkaart van Insulinde* verwerkte, nieuwe geografische denkbeelden van Schuiling geven aan dat deze schoolkaart ook als een wetenschappelijke bijdrage kan worden gezien. Vooral in de 19de eeuw werden wel vaker geografische zienswijzen uitgedragen door de uitgave van aardrijkskundige onderwijsmiddelen. Niet zo vreemd als men bedenkt dat in die tijd een groot deel van de geografie-oefenaren als (aardrijkskunde)leraar werkzaam was (Beekman, Bink, (P.R.) Bos, Niermeyer, Schuiling). Maar er zijn nog meer redenen waarom

de *Schoolkaart van Insulinde* aandacht verdient. Voor het eerst werd bij het ontwerp van een wandkaart van de Indische archipel de natuurlijke omgeving als uitgangspunt genomen. Dit komt tot uiting in de zorgvuldige weergave van bergketens (door schaduwing), dode en werkende vulkanen, het zeebodembodembodem-reliëf, de hydrografie en de verbindingen met Azië en Australië. Vooral de gedetailleerde weergave van de zeediepten is een moedige poging om op grond van schaarse gegevens toch inzicht te geven in deze complexe eilandenbrug tussen twee continenten en twee oceanen. Op grond van het reliëf van land en zeebodem op deze kaart uit 1898 kan men zich al enigszins voorstellen, dat enkele decennia later de theorie van de platentektoniek met succes op dit gebied zou worden toegepast.

De *Schoolkaart van Insulinde* is Schuiling's eerste wandkaart en gaat ook vooraf aan de kaarten van Oost-Indië van zijn hand in de Beekman-Schuiling atlas.⁴⁰ De als geograaf bekend staande Schuiling toonde zich door deze kaart ook als een vaardig kartograaf. De recensies waren positief: 'een voortreffelijk beeld van de orohydrographie'⁴¹, 'een uitnemenden indruk'⁴¹, 'der Gesamt-Eindruck der Karte ist gut'⁴², 'het vele nieuwe dat deze kaart geeft'.⁴ Het is daarom opmerkelijk dat de *Schoolkaart van Insulinde* een tweede druk niet meer heeft mogen beleven. De reden hiervan is waarschijnlijk de toenemende concurrentie op het gebied van schoolkaarten die de uitgever van deze kaart, W.J. Thieme, ondervond van uitgeverij J.B. Wolters. Zoals het succes van de Bosatlas het einde inluidde van de minstens zo fraaie Beekman-Schuiling atlas⁴³, zo lieten de derde (1905) en vierde (1913) druk van de *Wandkaart van Nederlandsch Oost-Indië* van de vermaarde P.R. Bos (e.a.) geen ruimte meer over voor een nieuwe, kostbare uitgave van de *Schoolkaart van Insulinde*.

Doordat de *Schoolkaart van Insulinde* een vrij compleet overzicht geeft van de Indische cartografie en uitgegeven is in het jaar 1898, geeft deze kaart een samenvatting van wat er in de 19de eeuw op karteringsgebied bereikt is in Indië. De hierboven genoemde kaartbronnen geven een goede indruk van de grote gevarieerdheid van het gebruikte kaartmateriaal. Naast topografische en hydrografische kaarten speelt de particuliere cartografie een belangrijke en, voor

sommige eilanden, een overheersende rol: (schets)kaarten van expeditieleden, militairen, bestuursambtenaren, mijningenieurs, reizigers, zendelingen en missionarissen, zoals die zeer verspreid verschenen als losse uitgaven of in diverse boeken en tijdschriften. Afhankelijk van de beschikbaarheid van deze kaarten was de compilatiewijze voor elk eiland weer verschillend. De zoektocht naar de bronnen van Schuiling maakte duidelijk dat Schuiling goed bekend moet zijn geweest met de uitgebreide literatuur over Indië, en dat hij voor de *Schoolkaart van Insulinde* inderdaad 'al de belangrijkste bijdragen' tot de cartografie van Insulinde gebruikt heeft. De oproep van Kan in 1888⁴⁴ heeft 'de stoere werker' blijkbaar goed in zijn oren geknoopt: 'De taak, de plicht, de ontbrekende schakels in de keten te smeden [is] aan ons, de Heeren van Insulinde.'

Dankwoord

Met dank aan drs. S. de Meer van het Maritiem Museum Rotterdam voor hulp bij het zoeken naar de juiste zeekaarten.

Noten

T.A.G.: Tijdschrift van het (Koninklijk) Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap (Tweede serie); P.G.M.: Petermanns Geographische Mitt(h)eilungen

1. Becht, H.E., Tachtig jaar. - In: *Weekblad Gymnasiaal en Middelbaar Onderwijs* 30 (1933-1934), blz. 1151-1154.
2. Velde, P.G.E.I.J. van der, Van koloniale lobby naar koloniale hobby. - In: *K.N.A.G. Geografisch Tijdschrift* XXII (1988), blz. 211-221.
3. Zie de op blz. 154 door Timmerman genoemde kaarten van de gehele archipel onder het lemma Kaartbeschrijving in de eerste druk van de *'Encyclopædie van Nederlandsch-Indië'* (1897).
4. Niermeyer, J.F., Schoolkaart van Insulinde. - In: *T.A.G.* XVI (1899), blz. 361-364.
5. Zie de eerste twee hoofdstukken in het gedenkboek ter gelegenheid van de 70e verjaardag van R. Schuiling *Geografische Bijzonderheden*. - [Groningen, 1924].
6. Verwoerd, H.E., *Schoolatlassen en aardrijkskundige leerboeken van Beekman en Schuiling*. - [Uithoorn], 1979. - (Bibliografische bijdragen; nr. 10).
7. Schuiling, R., Oude meervlakten op Java. - In: *Tijdschrift voor Geschiedenis, Land- en Volkenkunde* 13 (1898), blz. 233-252.

8. Kan, C.M., Litteraturbericht Nr. 918. - In: *P.G.M.* 38 (1892).
9. Schuiling, R., De grenslijn van Wallace eene continentale grens. - In: *T.A.G.* V (1888), deel 2, blz. 523-560.
10. Koeman, C., Oude wandkaarten. - In: *Mededeelingen van de Nederlandse Vereniging voor Zeegeschiedenis* 36 (1978), blz. 5-10.
11. Krümmel, O., Tiefenkarte. - In: *Zeitschrift für Wissenschaftliche Geographie* III (1882), Tafel 1.
12. Berghaus, H., Litteraturbericht Nr. 861. - In: *P.G.M.* 35 (1889).
13. Zie bijvoorbeeld Supan, A. - In: *P.G.M.* 35 (1889), blz. 168-170, *P.G.M.* 38 (1892), blz. 31-37 en Kan, C.M. - In: *T.A.G.* XII (1895), blz. 363-394.
14. Niermeyer, J.F., Zeediepten in den Oost-Indischen Archipel. - In: *T.A.G.* III (1886), deel 1, blz. 485-488.
15. Ormeling sr., F.J., J.J.K. Enthoven (1851-1925). - In: *Kartografisch Tijdschrift* XXII (1996) 2, blz. 7-14.
16. Molengraaff, G.A.F., Stromkarte von West Borneo. - In: *P.G.M.* 41 (1895), Tafel 14.
17. Nieuwenhuis, A.W., Karte des Mahakam-Flusses in Borneo. - In: *P.G.M.* 44 (1898), Tafel 2.
18. Niermeyer, J.F., De taak van het Aardrijkskundig Genootschap in den Indischen Archipel. - In: *T.A.G.* XVI (1899), blz. 342.
19. Schneiders, G., Der Südosten von Borneo. - In: *P.G.M.* 40 (1894), Tafel 3.
20. De kaart zit verstopt in de band van het *Handbook of British North Borneo*. - London, 1890.
21. Wichmann, A., Die Binnenseen von Celebes. - In: *P.G.M.* 39 (1893), Tafel 16.
22. Hoëvell, G.W.W.C. baron van, Schetskaart der distrikten rond de hoofdplaats Gorontalo. - In: *T.A.G.* VIII (1891), Kaart I.
23. Schuiling, R., *Neerlands Koloniën*. - Zutphen, 1907. - blz. 102.
24. Sarasin, P. en F. Sarasin, Vorläufiger Karten-Entwurf etc. - In: *Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin* 29 (1894), Tafel 13, idem 30 (1895), Tafel 15 en in: *Verhandlungen der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin* 23 (1896), Tafel 3.
25. Kruijt, A.C., Naar het meer van Posso. - In: *Mededeelingen Nederlandsche Zendelinggenootschap* XXXVIII (1894), blz. 1.
26. Hoekstra, J.F., Het Possomeer. - In: *T.A.G.* XIII (1896), blz. 439-445.
27. Adriani, N. en A.C. Kruijt, Van Posso naar Parigi, Sigi en Lindoe. - In: *Mededeelingen Nederlandsche Zendelinggenootschap* XLII (1898), blz. 369.
28. Kan, C.M., Voorstelling van eenige eilanden etc. - In: *T.A.G.* V (1888), Kaart V.
29. Campen, C.F.H., Kaart van het Noorder Schiereiland van Halemahera. - In: *Bijdragen Koninklijk Instituut Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië* Reeks 5, III (1888), bij blz. 154.
30. Planten, H.O.W., Keij of Ewaf Eilanden. - In: *T.A.G.* IX (1892), Kaart XVII.
31. Kan, C.M., De belangrijkste reizen der Nederlanders etc. - In: *T.A.G.* VI (1889), deel 1, blz. 553.
32. Hoëvell, G.W.W.C. baron van, Schetskaart van Seran. - In: *T.A.G.* XIII (1896), Kaart III.
33. Clercq, F.S.A. de, Kaart der Noordkust van Nieuw-Guinea etc. - In: *Indische Gids* XII (1890), blz. 1358-1364.
34. Robidé van der Aa, P.J.B.C., *Reizen naar Nederlandsch Nieuw-Guinea*. - 's-Gravenhage, 1879.
35. Haga, A., *Nederlandsch Nieuw-Guinea en de Papoesche Eilanden*. - Batavia, 1884.
36. Swaan, P., Nieuw-Guinea en aangrenzende eilanden. - In: *T.A.G.* (Eerste Serie) III (1879), Kaart X.
37. Clercq, F.S.A. de, West en Noordkust van Nederlandsch Nieuw-Guinea. - In: *T.A.G.* X (1893), Kaart V.
38. Tocht van den zendeling Bink naar de Humboldts-baai. In: *T.A.G.* XI (1894), blz. 325.
39. Horst, D.W., Een nieuwe kaart. - In: *T.A.G.* XIX (1902), blz. 412-414.
40. Koeman, C. en H.J.A. Homan, *Atlantes Neerlandici, Volume VI*. - Alphen aan den Rijn, 1985.
41. Hoekstra, J.F., Schoolkaart van Insulinde. - In: *Museum* 7 (1899), blz. 129-130.
42. Hk., Schoolkaart van Insulinde. - In: *Geographischer Anzeiger* 1 (1900), blz. 68.
43. Ormeling sr., F.J., Honderd jaar Bosatlas. - In: *Kartografisch Tijdschrift* III (1977) 4, blz. 22.
44. Kan, C.M., Bodemgesteldheid der eilanden en diepte der zeeën van den Indischen archipel. - In: *T.A.G.* V (1888), deel 1, blz. 227.

Summary

R. Schuiling's Schoolkaart van Insulinde: A survey of the cartography in the Dutch East Indies in 1898 on five m² / Lowie Brink

In 1898 the already famous geographer R. Schuiling published a large-sized school wall map of the Malay Archipelago. In the design of this map, as well as in his other work, the importance of the natural environment was the underlying principle, as shown by the careful representation of oro-hydrography, sea depths, volcanic activity and the transition between the two continents. Furthermore, by compiling this wall map from a large number of available cartographic sources (official and private), Schuiling presented a summary of 19th-century cartographic achievements in the Dutch East Indies.

In- en verkoop: **antiquarische boeken**

prenten

decoratieve grafiek

Brede sortering:

- Geïllustreerde drukken 15-19e eeuw
- Topografie
- Atlassen
- Reisboeken
- Oude kunstgrafiek
- Natuurlijke historie

Antiquariaat Plantijn

Ginnekenmarkt 5 - 4835 JC Breda

Telefoon: 076 560 44 00

Mobiel: 06 532 994 10

E-mail: dieter.d@planet.nl

ANTIQUARISCHE BOEKEN- PRENTENHANDEL

INKOOP/VERKOOP

S.C. LEMMERS

Zeer grote topografische collectie prenten van Nederland van 1500 tot 1900:

- Stad- en dorpsgezichten
- Landkaarten
- Beroepenprenten
- Gemeentekaartjes (van J. Kuiper, ± 1865)

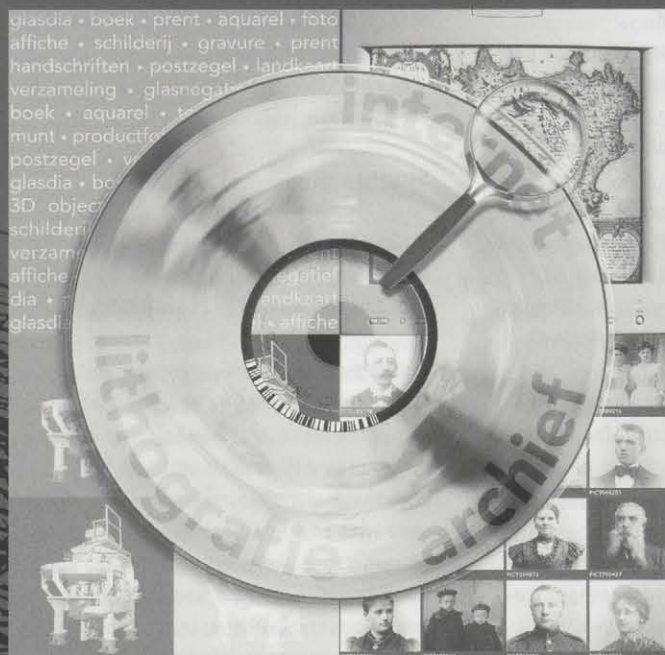
Boeken van 1500 tot 1900:

- Topografie Nederland
- Lokale beschrijvingen
- Vogelboeken
- Bloemenboeken
- Beroepenboeken
- Bijbels
- Atlassen

In verband met variabele openingstijden is een telefonische afspraak aan te bevelen.

S.C. Lemmers
von Bönninghausenlaan 16
2161 ET Lisse
Telefoon 0252-415332
Giro 1344413

Digitalisering elk denkbaar origineel

PICTURA IMAGINIS
DIGITALISERING VAN BEELDARCHIEVEN BV

digitaal procédé

Het zoeken, tevoorschijn halen en bekijken van beelden of teksten in archieven is vaak een tijdrovende operatie. We willen snel en doeltreffend over de gevraagde informatie beschikken en dan ook nog het liefst vanaf de plek waar het ons het beste uitkomt. Wij van Pictura Imaginis hebben een digitaal procédé ontwikkeld waardoor dat mogelijk wordt.

database als vervanging van de ladenkast

Een modern geconserveerd archief is een kostbaar bezit. Niet alleen voor diegenen die er dagelijks verantwoordelijk voor dragen. Veel verschillende doelgroepen moeten er ook hun voordeel mee kunnen doen. De door Pictura Imaginis vervaardigde database van ieder gedigitaliseerd archief verhoogt de toegankelijkheid voor alle gebruikers enorm. Zoeken is eenvoudiger, gaat veel sneller en het oproepen van gevonden informatie is opeens een peulenschil. Digitale beelden ziet u 4x groter in topkwaliteit op uw scherm dan het origineel.

- advisering, implementatie en trajectbegeleiding
- publicatieprojecten (internet, drukwerk)
- database toepassingen

de hoefsmid 13 - 1851 PZ Heiloo - tel: 072 53 20 444 - fax: 072 53 20 400 - e-mail: info@pictura-im.nl - www.pictura-im.nl

Deze rubriek vestigt de aandacht op bijzondere internetsites met betrekking tot de historische cartografie.

Tips: Elger Heere (e.heere@geog.uu.nl) of Martijn Storms (m.storms@geog.uu.nl).

Via de website www.maphist.nl/ct/alacarte/index.html zijn alle hieronder vermelde links direct aanklikbaar.

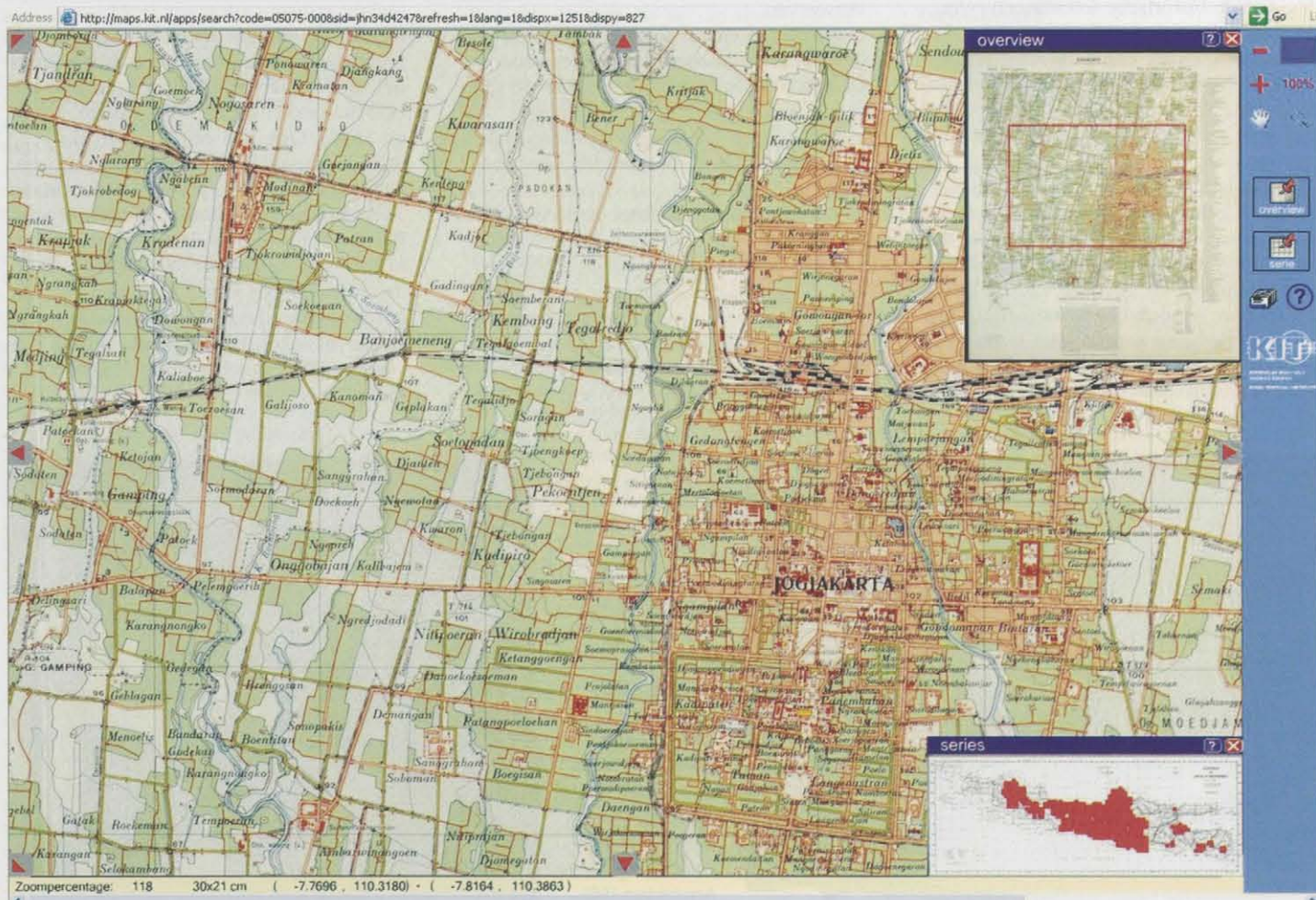
@ la Carte

Koloniale kaarten van het KIT

Op 13 december is op het symposium Oosterlengte Westlengte de digitale kaartencollectie van het Koninklijk Instituut voor de Tropen gelanceerd. Kaarten van de voormalige Nederlandse koloniën uit de periode 1850-1950 zijn hiermee toegankelijk gemaakt. Een algemeen probleem bij dit soort digitaliseringsprojecten is dat de kaartbeherende instelling, in dit geval het KIT, haar eigen kaarten in een eigen browser, op een eigen website ontsluit. Zo zijn er intussen vele archieven, bibliotheken en andere instellingen die (een deel van hun) gedigitaliseerd kaartmateriaal via hun website ontsluiten. Ieder doet het op z'n eigen manier, met allerlei verschillende formats en technologie. Het overzicht van al deze projecten ontbreekt echter. Voor het koloniale erfgoed is er namelijk ook al de Atlas Mutual Heritage (zie @ la Carte 21-2), waar het KIT ook een van de deelnemende partijen is. Waarom is dit kaartmateriaal niet aan deze overkoepelende website toegevoegd? Over de door het KIT gebruikte technologie valt ook nog wel het een en ander aan te merken. Vooral de gebruikersinterface is niet optimaal. Zo kan de bezoeker van de website in minstens drie verschillende zoekschermen terecht komen. In eerste instantie verschijnt er één veld waar een zoekterm ingetypt kan worden. Wanneer 'Batavia' ingetypt wordt volgt er een overzicht van de 121 gevonden treffers. Wanneer er vervolgens

op 'new search' geklikt wordt, komt men in een heel ander zoekscherm. Wanneer men voor 'guided search' kiest is er de mogelijkheid om alleen op kaarten te zoeken (de hele KIT-collectie is ook mogelijk). Er verschijnt dan een uitgebreid zoekscherm met diverse velden. Bij een aantal velden is een index van zoektermen toegevoegd, al lijken die verre van compleet. Bij de meeste letters loopt de alfabetische woordenlijst tot de letter A (bijvoorbeeld: onder de letter J in de titelindex is het laatste woord 'Jaitoe'; 'Java' staat er niet in). Op de website wordt overigens ook beweerd dat er geografisch op kaarten gezocht kan worden. Hoe wordt echter niet duidelijk, behalve het intypen van een plaatsnaam als zoekterm. Onder geografisch zoeken moet echter het zoeken op, bijvoorbeeld, coördinaten of het inzoomen op een (index)kaart verstaan worden. Van dit alles is op de website echter niets terug te vinden. Op de kwaliteit van de digitale kaarten is echter niets aan te merken. Ook op deze website kunnen de kaarten 'monitorgroot' uitgegroot worden, waarbij de teksten steeds goed leesbaar zijn. Een andere fraaie mogelijkheid is het navigeren van kaart naar kaart binnen diverse kaartseries, door op de pijltjes aan de rand van de kaart te klikken (zie afbeelding). Enerzijds biedt de applicatie een fraaie vernieuwende techniek, anderzijds valt er nog een hoop aan de website te verbeteren.

Genoemde websites: Digitale collectie KIT: www.kit.nl (klik op 'Historische kaarten KIT online en ontsloten')
Atlas Mutual Heritage: http://www.nationaalarchief.nl/amh/index_nl.html

Inzendingen voor deze rubriek aan:
drs. Lida Ruitinga, Bibliotheek Vrije
Universiteit, Kaartenverzameling,
De Boelelaan 1103, 1081 HV Amsterdam,
fax (020) 598 5259,
e-mail: A.H.Ruitinga@ubvu.vu.nl

Varia Cartographica

Kadastrale atlas Bunschoten verschenen

In december 2005 is het elfde deel in de reeks *Kadastrale atlas provincie Utrecht* verschenen, onder eindredactie van drs D.J. Wijmer. Het betreft het deel over Bunschoten.

Ieder deel in deze reeks bevat per gemeente een gedigitaliseerde bewerking van de oudste serie gedetailleerde kaarten, de zogenaamde *minuutplans*, die het Kadaster in de jaren voorafgaande 1832 vervaardigde. Hierop zijn alle percelen, huizen en andere gebouwen, wateren en wegen ingetekend. Ook de bijbehorende *Oorspronkelijke Aanwijzende Tafels* zijn met behulp van een computerprogramma in deze uitgaven opgenomen. Per perceel zijn in deze tafels onder andere vermeld: naam van de eigenaar, beroep, woonplaats, soort van eigendom (huis, molen, weiland e.d.), oppervlakte, belastingklasse en belastbare som.

Alfabetische registers op de eigenaren en op hun beroepen zijn toegevoegd. Uitgebreide historische inleidingen over het ontstaan en de werkwijze van het Kadaster, het gebruik van kadastrale bronnen en over de wording van de gemeente tot 1832 completeren het geheel. Ook is er veel aandacht voor de waterstaatkundige geschiedenis van het gebied. Deze oudste kadastrale kaarten van de vroegere gemeenten Bunschoten en Duist geven een uniek beeld van de tijd voorafgaande aan de grote ruimtelijke veranderingen ten gevolge van de bouw van nieuwe woonwijken, industrialisatie en de aanleg van wegen. Het is de bedoeling dat uiteindelijk de gehele provincie Utrecht anno 1832 gedigitaliseerd

beschikbaar komt en dat ook van de andere gemeenten in de provincie Utrecht atlassen zullen verschijnen. De Utrechtse reeks is een uitgave van de Stichting Kadastrale Atlas Provincie Utrecht in samenwerking met lokale historische verenigingen en archiefdiensten. Het elfde deel over de gemeente Bunschoten, met een historisch overzicht van A. ter Beek, P. Koelewijn en M. Mijnsen-Dulith, wordt uitgegeven in samenwerking met de Werkgroep Kadastrale Atlas Bunschoten. De prijs van dit deel met een omvang van 157 bladzijden, voorzien van illustraties, en 20 losse kaarten bedraagt € 19,75. Deze prijs kan zo laag gehouden worden dankzij de financiële steun van overheden en bedrijfsleven.

VOC-kaarten na driehonderd jaar terug naar Nederland

Het Maritiem Museum Rotterdam hoopt binnenkort de 'Corpus Christi collectie' te verwerven.

Het gaat om een ensemble van dertig 17de-eeuwse kaarten waaronder eenentwintig VOC kaarten (veertien op perkament, zeven op papier). De overige negen kaarten zijn Engels, vermoedelijk naar Nederlandse voorbeelden vervaardigd.

Het Corpus Christi College had de collectie sinds 1715 in zijn bezit. In 1933/1934 werden de kaarten in bruikleen gegeven aan de School of Geography in Oxford. Het college vergat vervolgens het bestaan van de kaarten. Enkele jaren geleden werden de kaarten 'herontdekt'. Corpus Christi vond de kaarten een erg vreemde

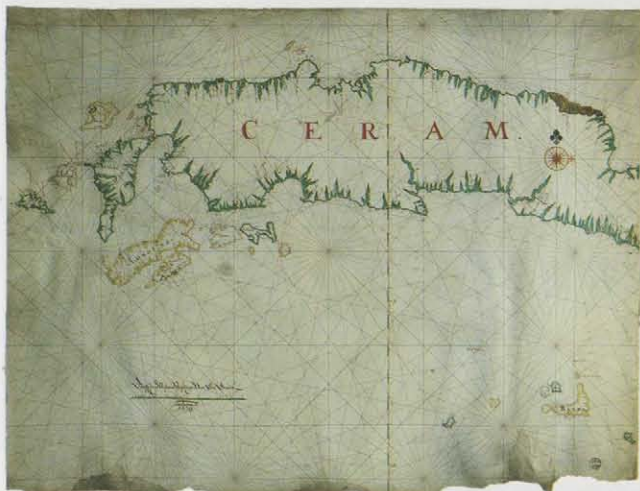
Informatie:

- Stichting kadastrale atlas provincie Utrecht, p/a Het Utrechts Archief t.a.v. Arend Pietersma, Alexander Numankade 199-201, 3572 KW Utrecht, a.pietersma@hetutrechtsarchief.nl
- Werkgroep Kadastrale Atlas Bunschoten, De Kleine Pol 14, 3751 VV Bunschoten, dekleinopol.14@hccnet.nl

Verkrijgbaar bij:

- Historische Vereniging Bunscoete, Bikkersweg 2A, 3752 WV Bunschoten
- Historische Kring Hoogland, p/a Leonardo Da Vincistraat 9, 3822 EH Amersfoort
- Het Utrechts Archief

eend in haar eigen collectie en besloot deze van de hand te willen doen. Bij voorkeur aan een Nederlands instituut. Al snel kwam het Maritiem Museum Rotterdam in beeld dat een belangrijke verzameling vroege cartografie bezit. De verzameling is als Nederlands cultureel erfgoed van groot belang. Niet minder dan 8 kaarten zijn van Joan Blaeu I (kaartenmaker bij de VOC tussen 1638 en 1673). Ook zijn er 6 kaarten die door kaartenmakers in Batavia zijn vervaardigd. Met behulp van de Mondriaan Stichting, het VSB_fonds, het Prins Bernhard Cultuurfonds en diverse andere fondsen, bedrijven en particulieren is de aankoopssom van 2,3 miljoen euro in het afgelopen jaar bijeengebracht. Het ziet er naar uit dat de kaarten vanaf november 2006 aan het publiek getoond kunnen worden.

Links: Jan Hendricksz. Thim (toegeschreven), Kaart van het eiland Ceram, gedateerd Batavia 1670.

Rechts: Joan Blaeu, Kaart van de Java Zee tot Japan, gesigneerd en gedateerd Joan Blaeu Amsterdam 1666.

Inzendingen voor deze rubriek aan:
dr. Peter van der Krogt, Universiteit Utrecht,
Faculteit Geowetenschappen,
Postbus 80.115, 3508 TC Utrecht,
e-mail: peter@vanderkrogt.net.

Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven

ANDREWS, J.H.

Maps in those days: Cartographic methods before 1850 / J.H. Andrews. - [Z.p.l.]: eigen uitgave, 2005. - CD Rom; beperkte oplage van 100 exemplaren verspreid na aankondiging in de e-mail discussiegroep MapHist.

ATLAS van historische topografische kaarten
Atlas van historische topografische kaarten: Noord-Holland. - Landsmeer: Uitgeverij 12 Provinciën, 2003. - 165 blz. met 75 kaartbladen, 1894-1923. - ISBN 90-77350-01-2. - Prijs € 39. - Informatie <http://www.12provincien.nl>.

AUGUSTYN, B.

De vroegste kaart van De Moeren / B. Augustyn. - In: *In de Steigers: Monumentennieuws uit West-Vlaanderen* 11 (2004): 79-83.

BLAUW, M.

'Eene aanschouwelijke voorstelling van den waterstaat': De Waterstaatskaart van Nederland, 1865-1992 / Maili Blauw. - In: *Caert-Thresoor* 24, 4 (2005): 112-119.

BOIVIN, B.

Kaarten van Drenthe. 'Een kaart moet voor mij én interessant én mooi zijn' / Bertus Boivin. - In: *Drents historisch tijdschrift* 24 (2004) 4: 20-22.

BRINK, E.J., EN H.J. VERSFELT

De kaartenverzameling van het Drents Archief / E.J. Brink en H.J. Versfelt. - In: *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 121 (2004): 68-84.

BRINK, L.

Nog meer kaarten van Bos: Roelf Bos uit de schaduw van Pieter Roelf Bos / Lowie Brink. - In: *Geografie* 15, 1 (januari 2006): 38-39.

BRINK, L., & L. HOLL

Schoolwandkaarten vol plaatjes: Aardrijkskunde-onderwijs met de methode van Bakker en Rusch / Lowie Brink en Lucy Holl. - In: *Boekenpost* 13, 80 (2005): 40-41.

BRINK, L., & L. HOLL

De wereld tussen twee stokken: De geschiedenis van de Nederlandse schoolwandkaarten / Lowie Brink en Lucy Holl. - Nijmegen: Antiquariaat De Wereld aan de Wand, 2005. - 95 blz. + CD-Rom. - ISBN 90-9020052-5. - Prijs € 9. - Informatie: <http://www.wereldaandewand.nl>. - Bevat een overzichtartikel 'De Nederlandse schoolwandkaarten uitgerold: Een en al ontwikkelingen vanaf 1820' en herdrukken van negen artikelen van de beide auteurs in (tussen haakjes het nummer van *Caert-Thresoor* waarin het artikel in deze rubriek vermeld is) *Kartografisch Tijdschrift* (22.1, 22.3), *Geografie* (25.1), *Geo-Info* (24.4), *Caert-Thresoor* (22.1, 23.3; verschenen in 21.4, 23.2, en het artikel in dit nummer) en *Boekenpost* (25.1).

BRONKHORST, H.

Fembrugge op een kaart van 1526 / H. Bronkhorst. - In: *Baerne: Tijdschrift van de historische kring Baerne* 29 (2005) 3: 14, 19-24.

CARASSO, D. e.a. (red.)

De Verdieping van Nederland: Duizend jaar Nederland aan de hand van topstukken uit de Koninklijke Bibliotheek en het Nationaal Archief / Redactie: Deirdre Carasso, Martine Goselink, Reinder Storm. - Uitgeverij De Buitenkant, [2005]. - 224 blz. - ISBN 90-76452-65-2. - Titel ook in het Engels. - Informatie: <http://www.kb.nl/pr/publ/verdieping.html>. - Beschrijving en afbeelding van 40 objecten, een selectie van de boeken en archiefstukken die de komende jaren te zien zullen zijn in 'De Verdieping van Nederland', een gezamen-

lijke tentoonstelling van de twee instellingen. Bevat diverse historisch-kartografische bijdragen:

- Jeruzalem als centrum van de wereld [handschrift, eind 12de eeuw] (blz. 22-25).

- Ptolemaeus 'vertekent' de wereld [uitgave Ulm 1482] (blz. 44-47).

- Alle zeehavens op een geitenvel [portolaan, 1533] (blz. 54-59).

- Den Haag: een open vlek [plattegrond van Jacob van Deventer] (blz. 60-63).

- Abel Tasman ontmoet de Maori's [Tasmans journaal, 1642-43] (blz. 106-113).

- New York in waterverf [Vingboons, ca. 1665] (blz. 120-123).

- De wereld in kaart gebracht [Atlas Van der Hagen, ca. 1690] (blz. 124-129).

DANCKAERT, L.

A map of Brussels edited by Vandermaelen, ca. 1838 / Lisette Danckaert. - In: *BIMCC Newsletter* 23 (September 2005): 15-18.

DONKERS, H.

De Bosatlas: Van lelijk eendje tot monopolist / Henk Donkers. - In: *Geografie* 14, 9 (nov/dec 2005): 56-57.

DOORBOS, W.G.

De Groninger provincie-wandkaart van Theodorus Beckerlingh / Willem G. Doornbos. - In: *Caert-Thresoor* 24, 4 (2005): 105-111.

FORMA Urbis Romae

Italië: Forma Urbis Romae. - In: *Archeologie magazine* 13 (2005) 1: 46-48.

GERRITSEN, W.P.

Ortelius bij het graf van Jan van Mandeville / W.P. Gerritsen. - In: *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 115 (2005) 1: 39-51.

GROTE HISTORISCHE ATLAS

Grote historische topografische atlas ca. 1905 [...] schaal 1:25.000 / inleiding door Huib Stam.

- Tilburg: Uitgeverij Nieuwland, 2005. - Facsimile van de Chromo-topografische Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden (beter bekend als de Bonneblaadjes), 1:25.000, uit ca. 1905.

Verschenen: Overijssel (ISBN 9086450024), Gelderland (ISBN 9086450032), Utrecht (ISBN 9086450040), Zuid-Holland (ISBN 9086450059) en Noord-Brabant (ISBN 9086450016). Prijs € 49,90 per deel (Utrecht € 39,90).

HEUVEL, C. van den

'De Huysbou': A reconstruction of an unfinished treatise on architecture, town planning and civil engineering by Simon Stevin / Charles van den Heuvel. - Amsterdam: Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, 2005. - 546 blz. - ISBN 90-6984-432-X; € 89,00. - Volledig in PDF op internet beschikbaar: <http://www.knaw.nl/publicaties/pdf/961083.pdf>.

HOLL, L., & L. BRINK

De aloude Moederkerk aan stokken: Van Luyns schoolwandkaart van katholiek Nederland / Lucy Holl en Lowie Brink. - In: *Boekenpost* 11, 66 (2003): 40-41.

KLERK, A. de

Op de kaart gezet: lessen uit oude kaarten van het Zeeuws Archief / A. de Klerk. - In: *Zeeuws Landschap* 21 (2005) 3: 18-20.

KLINKERT, Chr.M.

Nassau in het nieuws: Nieuwsprenten van Maurits van Nassaus militaire ondernemingen uit de periode 1590-1600 / Christl M. Klinkert. - Zutphen: De Walburg Pers, 2005. - 264 blz. - ISBN 90.5730.372.8. - € 44,95. - Informatie <http://www.walburgpers.nl>.

KNOCKAERT, A., & M. BRONDEEL

3d historische reconstructie: meer dan een mooi plaatje! / Alysse Knockaert en Marijke Brondeel. - In: *Geo-Info: Tijdschrift voor Geo-Informatie Nederland* 2, 11 (2005): 500-502.

KROGT, P. van der

Waarom Joan Blaeu de opdracht van zijn kaart van Perzië wijzigde / Peter van der Krogt. - In: *Caert-Thresoor* 24, 4 (2005): 124-125.

KROGT, P. van der, & E. de GROOT

The Atlas Blaeu van der Hem of the Austrian National Library: volume V: Africa, Asia and America, including the 'secret' atlas of the Dutch East-India Company (VOC), descriptive catalogue of volumes 35-46 of the Atlas / compiled by Peter van der Krogt and Erlend de Groot. - 't Goy-Houten: HES Publishers, 2005. - 644 pp. - (The Atlas Blaeu van der Hem of the Austrian National Library / editorial committee: Günter Schilder, Bernard Aikema [and] Peter van der Krogt; vol. V). - ISBN 90-6194-199-7. - Voor inlichtingen, zie <http://cartography.geog.uu.nl/research/vanderhem.html>.

LEENDERS, E.

De kaart van Vlaanderen G. Mercator - J. van Deventer / Eric Leenders. - In: *Annalen van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas* 108 (2005): 85-116.

ORMELING, F.J.

Biografie van de Bosatlas (1877-beden) / F. J. Ormeling; m.m.v. Rob van der Vaart. - Groningen: Wolters-Noordhoff Atlasproducties, 2005. - 136 blz. - ISBN 9001 12227 2.

ORMELING, F.J.

De Nederlandse bijdrage aan de kartografie van Amerika / F.J. Ormeling. - In: *Geo-Info: Tijdschrift voor Geo-Informatie Nederland* 2, 11 (2005): 492-498.

PATER, B. de, & B. SCHOENMAKER

Grote atlas van Nederland, 1930-1950 = Comprehensive atlas of the Netherlands, 1930-1950 / Tekst: B. de Pater, B. Schoenmaker; Eindredactie: J.R. van Diessen. - Zierikzee: Atlas Maior, i.s.m. Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap (KNAG) en Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH), 2005. - 584 blz. - ISBN 90-74861-25-3; prijs € 275,- (2de druk, april 2006). - Informatie: <http://www.asiamaior.nl>. - Bevat 1. thematisch gedeelte met kaarten die een bepaald onderwerp met betrekking tot Nederland in de jaren 1930-1950 behandelen; 2. Topografisch gedeelte: facsimile van de 'Topografische Karte der Niederlande 1:50.000', 1940-1944, 112 bladen, en een groot aantal reproductions van plattegronden van Nederlandse steden uit de periode 1930-1950.

SCHEELE, Th.

De Oeffening van Willem Ferdinandusse, geadmiteerd landmeter in Zeeland / Theo Scheele. - In: *Geo-Info: Tijdschrift voor Geo-Informatie Nederland* 2, 10 (2005): 452-454.

SCHEELE, Th.

Dertig jaar Opleidingscentrum Ingenieursbureau Zondag / Theo Scheele. - In: *Geo-Info: Tijdschrift voor Geo-Informatie Nederland* 2, 11 (2005): 514-518. - Betr. opleiding in o.a. landmeten, geo-informatie en GIS.

SCHNEIDER, U.

Die Macht der Karten: Eine Geschichte der Kartographie vom Mittelalter bis Heute / Ute Schneider. - Darmstadt: Primus Verlag, 2004. - 144 blz. - ISBN 3-89678-243-6. - Prijs € 39,90. Informatie <http://www.primusverlag.de>.

VERSFEIT, H.J.

De militaire topografische kaarten van Huguenin / H.J. Versfelt. - In: *Waardeel: Drents Historisch Tijdschrift* 25 (2005) 2: 1-10.

VERSFEIT, H.J.

De Pijnacker-kaart van Drenthe / H.J. Versfelt. - In: *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 122 (2005): 1-25.

VERSFEIT, H.J., & M. SCHROOR

De atlas van Huguenin: Militair-topografische kaarten van Noord-Nederland, 1819-1829 / H.J. Versfelt en M. Schroor. - Groningen: Veen-
dam: Heveskes Uitgevers, 2005. - 135 blz. tekst en 85 facsimile's (170
blz.). - ISBN 90-806727-9-3: prijs € 52,50. Informatie: www.heveskes.nl.

WESTRA, F

Een kaart van de campagne langs de Maas in 1586 / F. Westra. - In: *Tweestromenland: Maas en Waals Tijdschrift voor Streekgeschiedenis* nr.
126 (2005/IV): 24-31.

Inhoud historisch-cartografische tijdschriften

DE HOLLANDSE CIRKEL 7, 3 (november 2005)

Verstappen, Herman Th., Iets over kartering in Indië tijdens en kort na
de Japanse bezetting (blz. 62-65).

Claessen, Wim A., De Polytechnische School en het landmeten, water-
passen en de geodesie (blz. 66-68).

Scheele, Theo, De Oeffening van Willem Ferdinandusse, geadmitteerd
landmeter in Zeeland (blz. 69-73).

Holsbrink, Henk, 'Landmeten en waterpassen voor bouwkundigen'
door prof.ir. W. Schermerhorn en ir. H.J. van Steenis (blz. 74-76).

Boer, Adrie den, Beelden van Nederlandse landmeters (blz. 77-81).

THE PORTOLAN Issue 64 (Winter 2005-2006)

Internet: <http://www.portolan.wasbmap.org>

Walker, James V., Cartographic First Fruits of the Lewis and Clark
Expedition (blz. 9-24).

Mason, Virginia, The United States Post Office Department, Division of
Topography and its Role in the Establishment of Rural Free Delivery
(blz. 25-34 & 45).

Dillon, Leo, The State Department's Office of the Geographer: History
and Current Activities (blz. 35-45).

MERCATOR

Achter Clarenburg 2

3511 JJ Utrecht - NL

Tel. 030-2321342

Bezoek op afspraak.

Swaen.com

PAULUS SWAEN

INTERNET MAP-AUCTIONS

March 14-15th, 2006

May 13-23th, 2006

www.swaen.com

Email: paulus@swaen.com

Tel. Paris/France +33 1 4424 8580

Fax +33 1 4424 8580

HOLGER CHRISTOPH & Co.

*Sellers and buyers
of Antique Maps,
Atlases & Prints*

We hold one auction sale yearly of
Antiquarian books, maps and prints

www.antiquariat-christoph.com

Antiquariat CHRISTOPH
& Co. GmbH

Kaiserstr. 1a • D-53113 Bonn

Tel.: 0228 - 261 82 80 • Fax 0228 - 261 88 19

E-mail: auktion@antiquariat-christoph.com

Restoration-Workshop Paul Peters

Op het terrein van de kartografie bieden wij een in brede kring erkende expertise ten dienste van de conservering en restauratie van

○ **GLOBES**
en verwante objecten,

○ **KAARTEN**
(ook zeer grote formaten tot ca. 350 x 350 cm),

○ **ATLASSEN** en **STEDEBOEKEN**

Object-specifieke, passief-conserverende restauratie van papier, incunabelen en oude drukken, grafiek, kerkelijke en overheidsdocumenten, charters en zegels, uit alle tijden.

Restoration-Workshop Paul Peters is lid van de VeRes, de VAR en de IADA (International Association of Book and Paper Conservators).

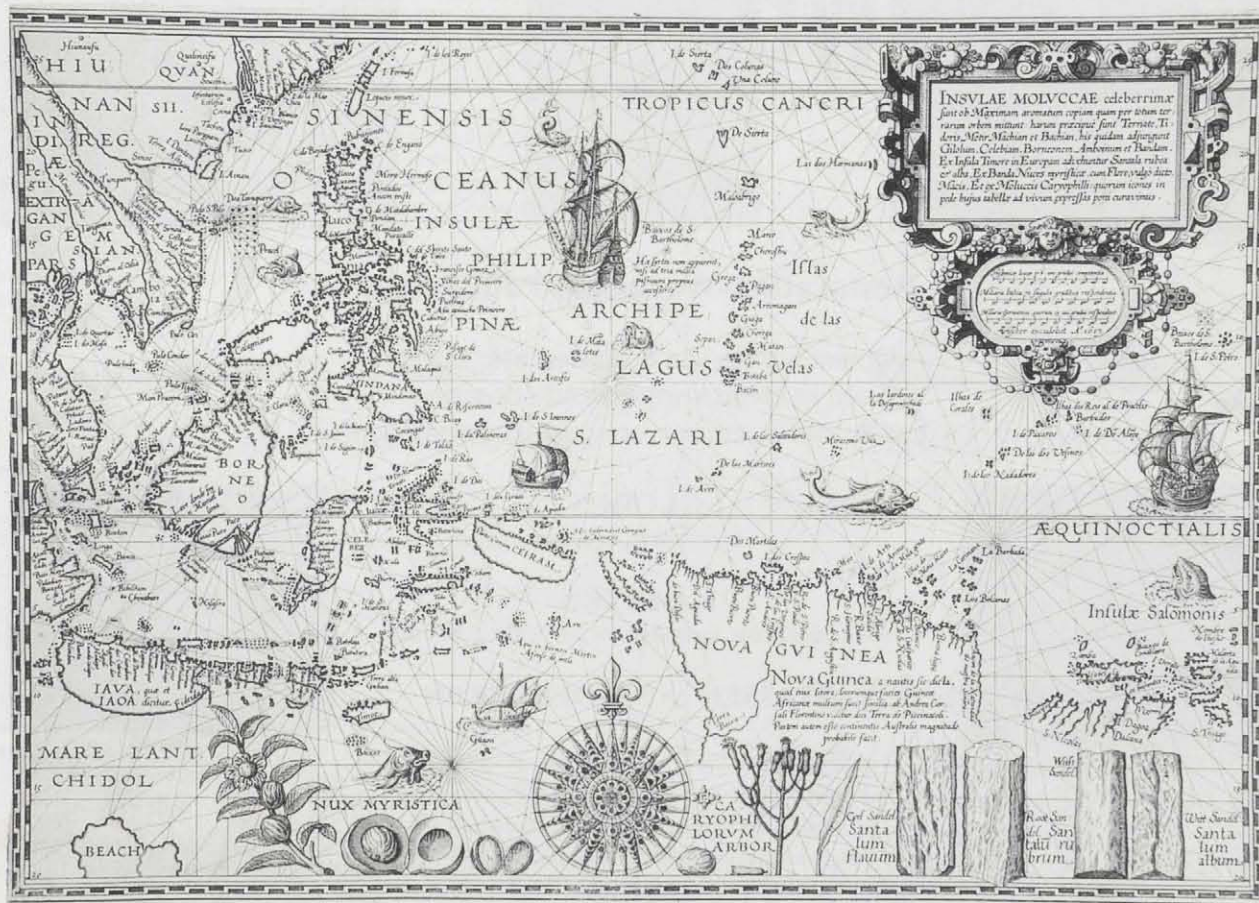
Ons dochterbedrijf
Iris Antique Globes and Maps
verkoopt historisch belangrijke en decoratieve globes uit het midden van de 17e tot het midden van de 20e eeuw.

Op www.irisglobes.nl maakt u kennis met een keuze uit de steeds wisselende voorraad.

Bezoekadres van beide bedrijven:
Dorpsstraat 31B, 7218 AB Almen.
Telefoon: 0575 43 94 44, fax: 0575 43 39 73.
info@paulpeters.demon.nl - info@irisglobes.nl

**WIJ ZIJN GEÏNTERESSEERD IN DE AANKOOP VAN (BESCHADIGDE, INCOMPLETE)
GLOBES EN VERWANTE OBJECTEN**

Leen Helmink

Antique Maps & Atlases

www.helmink.com